

Familie, generaties en oorlog

Historische, psychologische en artistieke inzichten

— Esther Captain © Trudy Mooren —

Family, generations and war

Historical, psychological and artistic views

Familie, generaties en oorlog

Historische, psychologische en artistieke inzichten

Family, generations and war

Historical, psychological and artistic views

Familie, generaties en oorlog

Historische,
psychologische en artistieke inzichten

Esther Captain
Trudy Mooren
redactie

Family, generations and war

Historical,
psychological and artistic views

Esther Captain
Trudy Mooren
editors

Inhoudsopgave

Familie, generaties en oorlog. Historische, psychologische en artistieke inzichten	10
<i>Een interdisciplinaire inleiding</i>	
dr. Esther Captain, Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam, Nederland	
dr. Trudy Mooren, Centrum '45, Oegstgeest, Nederland	
Stilte als taal van de herinnering	26
prof. dr. Jay Winter, Yale University, New Haven, Verenigde Staten	
De vrouw die zweeg: Phila Portia Ndwandwe	60
<i>Vrijheidsstrijder en moeder in post-apartheid Zuid-Afrika</i>	
prof. dr. Rosemarie Buikema, Universiteit Utrecht, Utrecht, Nederland	
Narratieve Exposure Therapie voor kinderen en families	80
<i>Het integreren van herinneringen aan trauma, oorlog en geweld</i>	
dr. Maggie Schauer, Universiteit van Konstanz, Duitsland	
Ruud Jongedijk MD, Centrum '45, Oegstgeest, Nederland	
dr. Elisabeth Kaiser, Centrum voor Psychiatrie Reichenau, Konstanz, Duitsland	
De impact van oorlog op cliënten en professionals: een familiegeschiedenis	98
<i>Leven en werk van Marina Ajduković</i>	
dr. Trudy Mooren	
Generaties versus formatieve periode. Welke weegt het zwaarst?	108
<i>Een portret van Andries van den Broek</i>	
dr. Trudy Mooren	
Worden psychotrauma's overgedragen op de volgende generatie?	118
<i>Inzichten uit wetenschappelijke literatuur en empirisch onderzoek</i>	
prof. dr. Rolf J. Kleber, Universiteit Utrecht, Utrecht, Nederland	
Kunst als redmiddel	144
<i>Haris Pašović' strijd tegen trauma en oorlog</i>	
Maarten Dallinga MSc, Utrecht, Nederland	
Auteurs	155

Table of contents

Family, Generations and War. Historical, Psychological and Artistic Views	10
<i>An Interdisciplinary Introduction</i>	
dr. Esther Captain, National Committee for 4 and 5 May, Amsterdam, the Netherlands	
dr. Trudy Mooren, Centrum '45, Oegstgeest, the Netherlands	
Silence as a Language of Memory	26
prof. dr. Jay Winter, Yale University, New Haven, USA	
The Woman who kept Silent: Phila Portia Ndwandwe	60
<i>Freedom Fighter and Mother in Post-Apartheid South Africa</i>	
prof. dr. Rosemarie Buikema, Utrecht University, Utrecht, the Netherlands	
Narrative Exposure Therapy for Children and Families	80
<i>Integrating Memories of Trauma, War and Violence</i>	
dr. Maggie Schauer, Konstanz University, Germany	
Ruud Jongedijk MD, Centrum '45, Oegstgeest, the Netherlands	
dr. Elisabeth Kaiser, Center for Psychiatry Reichenau, Konstanz, Germany	
Impact of war on Clients and Professionals: A Family History	98
<i>Life and Work of Marina Ajduković</i>	
dr. Trudy Mooren	
Generations versus Formative Period: Which is More Important?	108
<i>Andries van den Broek portrayed</i>	
dr. Trudy Mooren	
Transfer of Psychotrauma to the Next Generation?	118
<i>Inside Insights from Scientific Literature and Empirical Research</i>	
prof. dr. Rolf J. Kleber, Utrecht University, Utrecht, the Netherlands	
Art as Remedy:	
<i>Haris Pašović' Battle against Trauma and War</i>	144
Maarten Dallinga MSc, Utrecht, the Netherlands	
Authors	155

Colofon

© Nationaal Comité 4 en 5 mei

Amsterdam, December 2014

► Toegepast onderzoek

Redactie	dr. Esther Captain en dr. Trudy Mooren
Vertalingen	Annette Förster, Mischa Hoyinck, Gerda Pancras
Fotografie omslag	Diederik Schiebergen
Vormgever	Patrick Lijdsman, 's-Hertogenbosch
Grafische productie	Almedeon, Oisterwijk

Copyright van de teksten berust bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei en bij de betreffende auteurs. Overname van (delen van) teksten is niet toegestaan.

Op foto's en illustraties rust copyright. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft getracht rechthebbenden van het fotomateriaal op te sporen en hun toestemming te vragen voor publicatie. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden, dan wel klachten of bezwaren heeft in verband met auteursrecht, portretrecht, andere rechten, persoonsgegevens of privacy, wordt verzocht contact op te nemen met het Nationaal Comité 4 en 5 mei.

Dit verslag is gedrukt met plantaardige inkt op FSC-gecertificeerd papier.

ISBN 978-90-77294-11-6

www.4en5mei.nl

Stichting Centrum '45

Colophon

© National Committee for 4 and 5 May

Amsterdam, December 2014

► Applied research

Editors	dr. Esther Captain and dr. Trudy Mooren
Translations	Annette Förster, Mischa Hoyinck, Gerda Pancras
Photography cover	Diederik Schiebergen
Designer	Patrick Lijdsman, 's-Hertogenbosch
Graphical production	Almedeon, Oisterwijk

Copyright of the texts is held by the National Committee for 4 and 5 May and by the individual authors. Reproduction of (part of) the texts is not permitted.

Photos and illustrations are protected by copyright. The National Committee for 4 and 5 May has attempted to trace the copyright owners of the photographic material and to acquire their consent for this publication. Who nevertheless believes to be entitled to rights, or wishes to raise complaints or objections with respect to copyright, personality rights, any other rights, identification or privacy, is requested to apply to the National Committee for 4 and 5 May.

This report has been printed with vegetable-based inks on FSC-certified paper.

ISBN 978-90-77294-11-6

www.4en5mei.nl

Een dag vol inspiratie

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft richting, inhoud en vorm aan herdenken en vieren. Daarnaast heeft het comité een belangrijke taak op het gebied van het levend houden van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Vanuit onze opdracht hecht het comité een groot belang aan samenwerking met partnerorganisaties.

Het comité was dan ook zeer verheugd met het verzoek van Stichting Centrum '45, het landelijk behandel- en expertisecentrum voor psychotrauma, om gezamenlijk een internationaal symposium over het thema families in oorlog te organiseren. De samenwerking werd gecompleteerd met COGIS, kennisinstituut voor de gevolgen van oorlog in Diemen.

Het symposium sloot inhoudelijk aan bij ons meerjarige wetenschappelijke onderzoeksprogramma 'Vrijheid en onvrijheid door de generaties', dat eind 2015 wordt afgerond. Dit programma voert het comité uit in samenwerking met de afdeling van sociologie van de Universiteit Utrecht.

De tentoonstelling 'De Tweede Wereldoorlog in 100 voorwerpen' in de Kunsthal Rotterdam bood een passende omgeving voor ons symposium. Ongeveer tachtig historici, psychologen, sociologen, museumprofessionals, journalisten en documentairemakers woonden het congres bij. Het congres begon met een inspirerende lezing van Yale-hoogleraar Jay Winter. Zijn bijdrage vormde een waardevolle inleiding op een inhoudelijk verrijkende dag.

Het comité vindt het belangrijk om inzichten uit wetenschappelijk onderzoek te documenteren en te verspreiden onder professionals werkzaam in het (internationale) werkveld van herdenken, vieren en herinneren. Dat is dan ook de reden om deze congresbundel in twee talen uit te geven.

ir. Joan M. Leemhuis-Stout

Voorzitter Nationaal Comité 4 en 5 mei

A day replete with inspiration

The National Committee for 4 and 5 May is responsible for the perspective, the contents and the form of commemoration and celebration. The committee is further mandated to keep the memory of the Second World War alive. Following our assignment, the committee attaches great importance to cooperation with partner organizations.

The committee was therefore delighted at the request from Foundation Centrum '45, the national treatment and expertise centre for psychotrauma, to co-organize an international symposium about the topic of families in wars. This cooperation was complemented by COGIS, the expert centre on the effects of war in Diemen.

The subject matter of the symposium corresponded with our long-term research program 'Freedom and Want of Freedom through the Generations', which will be completed at the end of 2015. This research program is conducted in cooperation with the Department of Sociology at Utrecht University.

The exhibition 'The Second World War in 100 Objects' at Kunsthal Rotterdam provided an appropriate locale for our symposium. About eighty historians, psychologists, sociologists, museum professionals, journalists and documentary film makers attended the conference. The meeting opened with the gripping keynote lecture by Yale professor Jay Winter. His contribution was an invaluable introduction to a pertinently inspiring day.

The committee deems it significant that insights from scientific research are documented and shared with professionals in the (international) field of commemoration, celebration and remembrance. This is the reason why these proceedings are published in two languages.

Joan M. Leemhuis-Stout MSc

Chair National Committee for 4 and 5 May Translated from Dutch by Annette Förster

Voorwoord

In Rotterdam, de stad waar de conferentie *Family, Generations and War. Historical, Psychological and Artistic Views* plaatsvond, wonen mensen van meer dan 150 nationaliteiten. Het is een stad die zwaar te lijden heeft gehad onder de Tweede Wereldoorlog en een stad die de poort naar Europa genoemd wordt. In Rotterdam is de buitenwereld altijd dichtbij.

In Nederland bestaat een levendige infrastructuur van herdenking, onderwijs en onderzoek naar alle aspecten van de Tweede Wereldoorlog die van belang zijn voor mensen in Nederland en daarbuiten. De Tweede Wereldoorlog is de best gedocumenteerde en meest ontsloten periode in de Nederlandse geschiedenis. Het NIOD Instituut voor Oorlog, Holocaust en Genocide Studies heeft een reputatie van wereldklasse en op hun expertise wordt een beroep gedaan van Bagdad tot Kigali. Stichting Arq verenigt een groep instellingen en organisaties die zich toeleggen op de impact van overweldigende gebeurtenissen en psychotrauma. Het Nationaal Comité 4 en 5 Mei, verantwoordelijk voor de organisatie van de Nationale Herdenking en de Nationale Viering van de Bevrijding, richt zich erop ons besef van de waarde van de herdenking van de Tweede Wereldoorlog en de viering van de vrijheid te versterken.

Dit is althans het rooskleurige beeld dat wij aan de oppervlakte zien. Als we herinneren en herdenken in Nederland nauwkeuriger bekijken, wordt het beeld complexer. Ik ben ervan overtuigd dat de wereld van geschiedenis, herinnering en herdenking van de Tweede Wereldoorlog fundamentele verschuivingen te wachten staat. Deze houden verband met demografische en technologische veranderingen. Allereerst is de generatie ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog geleidelijk bezig te sterven. Ten tweede zijn we binnenkort een samenleving waarvan de jongere generaties zelf op zoek gaan naar informatie gebaseerd op primaire data over de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust en andere oorlogen om tot eigen analyses en conclusies te komen. Wij zijn bezig een samenleving te worden waarin informatiestromen vrij beschikbaar zijn. Jonge mensen zullen zelfs kant-en-klaar aangeboden producten negeren of wantrouwen. Om die reden kunnen instellingen op ons gebied het zich niet permitteren om informatie ten behoeve van eigen gebruik, doelstellingen en ideeën te bewaren. Als deze op herdenking gerichte instituten hun leidende positie willen behouden, zullen zij hun innovatieve vermogen moeten verruimen en deze informatietechnologische en maatschappelijke revolutie proactief naar hun visie en beleid moeten vertalen. Het moet ertoe leiden dat zij ons in staat stellen documenten en collecties te delen en te visualiseren, archieven en collecties open te stellen en de mogelijkheden van interactieve communicatie te benutten. Ik geloof dat instellingen die zich richten op onderzoek, onderwijs en herdenking deze informatierevolutie niet zullen overleven als ze hun ramen niet wijd open zetten en niet gaan samenwerken met andere disciplines en benaderingen.

Ik ben ervan overtuigd dat de herdenking van de Tweede Wereldoorlog uitermate actueel is en dat ook zal blijven. De verscheidenheid en de complexiteit van de Tweede Wereldoorlog zal toekomstige generaties zowel verontrusten als boeien. Op de conferentie hebben wetenschappers inzichten uitgewisseld over de erfenis van de oorlog vanuit het perspectief van geschiedenis, psychologie en kunst. Omdat de Tweede Wereldoorlog ook in de toekomst een moreel ijkpunt zal blijven, is het noodzakelijk om niet eerder onderzochte onderwerpen te belichten, om vanuit verschillende perspectieven en disciplines samen te werken, te participeren in netwerken en vragen en antwoorden te herformuleren. Net zoals

Rotterdam zichzelf herschiep na het rampzalige bombardement op de stad in mei 1940.

Marcel Floor MA

Hoofd Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering WO II, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Vertaald uit het Engels door Annette Förster

Preface

Rotterdam, the town that has hosted the conference 'Family, Generations and War. Historical, Psychological and Artistic views', is a city in which people from over a 150 nationalities live. A city that was badly struck by the Second World War, a city that is called the gateway to Europe. In Rotterdam the outside world is always near.

In the Netherlands we have a vibrant infrastructure of remembrance, education and research, covering all aspects of the Second World War that are relevant for people in the Netherlands and beyond. The Second World War is the best documented and most accessible period in Dutch history. The NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies has a world class reputation and its expertise is being utilized from Bagdad to Kigali. Foundation Arq hosts a group of institutions and organizations engaged on the impact of overwhelming events and psychotrauma. The National Committee for May 4 and 5, responsible for the organization of National Remembrance Day and Liberation Day, is engaged in enhancing our understanding of the significance of commemorating the Second World War and of celebrating freedom.

At least that is the rosy picture that we see at the surface. By focusing on the landscape of memory and remembrance in the Netherlands, the picture becomes more complex. I believe there are changes underway of fundamental importance for the world of history, memory and remembrance of the Second World War. These are related to both demographic and technological changes. First, the generation of eyewitnesses of the Second World War is slowly passing away. Second, we are moving very fast to a society in which younger generations have the wish to inform themselves about the Second World War, the Holocaust and other conflicts, based on raw data in order to come to their own analysis and conclusions. We are developing into a society in which information flows freely. Young people even will ignore or mistrust readymade supply-driven products. Therefore, institutions working in our field cannot afford to preserve information for their own use, purpose, and ideas. If these remembrance related institutions want to retain their leading positions, they need to increase their innovative power and pro-actively translate this ICT- and societal revolution into their vision and strategies. This must lead to enabling us to share and visualize documents and collections, open up archives and collections and engage in interactive communication. I believe institutions in research, education and remembrance will not live through this information revolution, unless they open up their windows, connect and integrate with other disciplines and ways of thinking. I am convinced the remembrance of the Second World War is very much alive and will continue to do so. The diversity and complexity of the Second World War will continue to disturb as well as fascinate future generations.

At the conference, scholars have shared their insights on the legacy of war from the perspective of history, psychology and arts. As the Second World War will remain a moral point of reference in the future, it is necessary to open up unexplored research themes, cooperate from different points of view and disciplines, share networks and reinvent new questions and answers. Just like Rotterdam reinvented itself after the disaster of the bombardment of the town in May 1940.

Marcel Floor MA

Head of Department Victims and Remembrance Second World War, Ministry of Health, Welfare and Sports, the Netherlands

Familie, generaties en oorlog. Historische, psychologische en artistieke inzichten

Een interdisciplinaire inleiding

- > dr. Esther Captain
- > dr. Trudy Mooren

FOTO/PHOTO:
DIEDERIK SCHIEBERGEN

Family, Generations and War. Historical, Psychological and Artistic Views

An Interdisciplinary Introduction

Het omslag van dit boek toont verschillende stukken speelgoed die toebehoorden aan Hugo Steenmeijer (1912-1947).¹ Hugo Steenmeijer kwam ter wereld in Nederlands-Indië. Hij was het eerste kind in het gezin. De oorlog met de Japanners was net uitgebroken. Zijn vader werkte als dwangarbeider aan de Birmaspoorweg, zijn Indische moeder moest zich in de onveilige situatie buiten de kampen zien te redden. Vader en moeder Steenmeijer overleefden de Japanse bezetting (1942-1945). De kleine Hugo, toch al verzwakt, werd ernstig ziek. Hij overleed op vijfjarige leeftijd in 1947. In 1950 emigreerde het echtpaar Steenmeijer met hun kinderen Peter en Peggy naar Nederland. In hun bagage zat een houten hutkoffer. Deze hutkoffer bleef altijd dicht en er werd nooit over gesproken. In Nederland werd het gezin uitgebreid met nog vijf kinderen: Inge, Arthur, Anneke, Mathilde en Victor.

¹ | Het speelgoed van Hugo Steenmeijer was te zien op de tentoonstelling 'De Tweede Wereldoorlog in 100 voorwerpen' in het museum voor hedendaagse kunst Kunsthall Rotterdam, van 5 februari tot 5 mei 2014. Deze voorwerpen waren afkomstig uit privé-bezit, via Museum Museon, Den Haag.

Pas na het overlijden van hun ouders besloten de kinderen de hutkoffer open te maken. De ijzeren banden rond de hutkoffer werden doorgeknipt, het slot geforceerd. Wat zij ontdekten was het verloren leven van hun oudste broer Hugo: zijn sandaaltjes, zijn speelgoed, zijn schriftje met tekeningen. Het voelde alsof ze er een broer bij hadden.

Welke invloed heeft oorlog op gezinnen en volgende generaties?

Welke impact hebben individuele en familie verhalen op de collectieve herinnering?

Welke impact heeft geschiedenis op individuele en familieherinneringen?

¹ | The toys of Hugo Steenmeijer were part of the contemporary exhibition 'The Second World War in 100 objects', on display at the contemporary art museum Kunsthall in Rotterdam, the Netherlands, from February 5 until May 5, 2014. Objects in private property, via Museum Museon, The Hague.

The cover of this book shows several toys which belonged to Hugo Steenmeijer (1912-1947).¹ Hugo Steenmeijer was born in the Dutch Indies. He was the first child in the family. The war with the Japanese had just broken out. His father was forced to work on the Birma Railway, his Indies mother had to endure the precarious situation outside the camps. Father and mother Steenmeijer both survived the Japanese occupation (1942-1945). Little Hugo, already enfeebled, fell seriously ill. He died at age five in 1947. Mr. and Mrs. Steenmeijer and their children Peter and Peggy migrated to The Netherlands in 1950. Their luggage included a wooden box. This box was never opened and never talked about. In the Netherlands five more children were born to the family: Inge, Arthur, Anneke, Mathilde and Victor.

Only after their parents had passed away, the children decided to open the box. The iron bands round the box were cut, the lock was forced. What they uncovered was the lost life of their eldest brother Hugo: his kids' sandals, his toys, his notebook with drawings. It felt as if they had gotten another brother.

How does war influence family and further generations?

How do individual and family narratives impact societal memory?

How does history impact individual and family memories?

Dr. Esther Captain
en dr. Trudy Mooren
tijdens de opening
van de conferentie
in de Kunsthal.

FOTO: CHRIS VAN HOUTS

Deze publicatie biedt een gezamenlijk geschreven verslag van de internationale conferentie 'Family, Generations and War. Historical, Psychological and Artistic views', die plaatsvond op 2 mei 2014 in het museum voor hedendaagse kunst Kunsthal Rotterdam, georganiseerd door het Nationaal Comité 4 en 5 mei, Stichting Centrum '45 en Stichting Cogis, de laatste twee onderdeel van de Stichting Arq. In dit boek onderzoeken wij hoe individuen en samenlevingen omgaan met oorlog nadat deze is afgelopen, als het concrete geweld en de inbreuk op fysieke en geografische grenzen voorbij zijn. Onze aandacht richt zich op de verschillende manieren waarop historici, psychologen en kunstenaars oorlog en de implicaties ervan behandelen.

Als organisatoren van de conferentie en als redacteurs van dit boek vormt onze eigen professionele praktijk op deze terreinen de inspiratiebron voor de multidisciplinaire benadering. Dr. Esther Captain is historicus en hoofd onderzoek bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei te Amsterdam, de organisatie die verantwoordelijk is voor de Nationale Herdenking (4 mei) en Nationale Viering van de Bevrijding (5 mei) in Nederland. Daarnaast verricht het Nationaal Comité 4 en 5 mei breder onderzoek naar herdenken, vieren en herinneren van de Tweede Wereldoorlog. Dr. Trudy Mooren is klinisch psycholoog en senior onderzoeker bij de Stichting Centrum '45.

Dr. Esther Captain
and dr. Trudy Mooren
during the opening
of the conference
in the Kunsthal.

PHOTO: CHRIS VAN HOUTS

of physical as well as geographic boundaries have come to an end. We will be paying attention to the various ways in which historians, psychologists and artists have dealt with war and its aftereffects.

The inspiration for the multidisciplinary approach at the conference as co-organizers and in this book as editors is our own practice as professionals working in these respective fields. Dr. Esther Captain is a historian and head of research at National Committee May 4 and 5 in Amsterdam, the organization in the Netherlands responsible for Remembrance Day (May 4) and Liberation Day (May 5). Moreover, the National Committee May 4 and 5 is conducting scientific research within the broader field of commemorating and remembering the Second World War. Dr. Trudy Mooren is a clinical psychologist

Zij is coördinator van het programma 'Kinderen, gezin en trauma'. Stichting Centrum '45 onderzoekt, diagnosticeert en behandelt de effecten van oorlog en migratie op de mentale gezondheid van diverse bevolkingsgroepen die oorlogen hebben meegemaakt, zoals eerste- en tweedegeneratie overlevenden van de Tweede Wereldoorlog, vluchtelingen en asielzoekers, en voormalige soldaten.

Wij hopen met onze samenwerking en geïntegreerde aanpak bij te dragen tot een beter inzicht in hoe mensen zich na een oorlog weten aan te passen.

Vervlechting van nationale geschiedenis en familiegeschiedenis

Traditionele historici zijn gericht op het verleden en hebben de nadruk gelegd op structurele veranderingen in de tijd binnen de gemeenschap van een land of een natiestaat. Voor historici zijn handelingen en ideeën van individuen van belang voor zover ze een rol spelen in het openbare debat en van invloed zijn op de maatschappij. Dit verklaart de aandacht voor presidenten en politici, generaals op het slagveld en andere (merendeels) mannen. In het geval van Hugo Steenmeijer zouden historici zijn tragische lot en dat van zijn familie interpreteren binnen het bredere maatschappelijke kader van kolonialisme en post-kolonialisme. De Japanse bezetting zou worden beschouwd als het begin van het einde van de koloniale tijd en het begin van de wereldwijde dekolonisatie. Het naoorlogse zwijgen van de familie Steenmeijer in Nederland zou niet (alleen) een aanwijzing zijn voor de voortijdige dood van Hugo. Het zou ook gezien worden als het resultaat van de dwingende druk van de Nederlandse regering op repatrianten en migranten uit Nederlands-Indië om snel en stilzwijgend te assimileren en te integreren in de Nederlandse samenleving.

and senior researcher at Foundation Centrum '45. She is program coordinator for Children, Families and Trauma. In Centrum '45 the aim is to study, diagnose and ameliorate the mental health consequences of war and migration on several war-stricken populations, such as first and second generations of survivors of the Second World War, refugees and asylum-seekers and former soldiers.

With our cooperative and integrative efforts we hope to contribute to a better understanding of people's adaptation after war.

National history and family history intertwined

Traditionally, historians are concerned with the past and have put emphasis on structural changes through time within the collective of a country or nation-state. Actions and thoughts of an individual do matter for historians as long as they have an effect on public discourse and influence society. Hence the attention for presidents and politicians, generals on the battlefield and other (mostly) men. In case of Hugo Steenmeijer, historians would interpret the tragic fate of his and his family within the broader, societal framework of colonialism and post-colonialism. The Japanese occupation would be regarded as the beginning of the end of the age of colonialism and the start of decolonization worldwide. The postwar silence of the Steenmeijer family in the Netherlands would not (only) be indicative of Hugo's premature death. It would also be considered the result of pressing claims of the Dutch government imposed on

Dit traditionele perspectief op geschiedenis is echter niet langer toereikend als we de impact van oorlog op de samenleving proberen te begrijpen. De historicus Jay Winter stelt dat er in de twintigste eeuw een buitengewoon ingrijpende verandering heeft plaatsgevonden die met de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werd ingezet. Het waren niet alleen soldaten die gewond of verminkt raakten, aldus Winter, maar “oorlog had zich van het slagveld naar elk facet van het civiele leven verplaatst. Oorlog verweeft familiegeschiedenis met wereldgeschiedenis op langdurige en veelal verwoestende manieren.”² Loopgraven en steden lagen dicht bij elkaar, militaire slachtoffers werden verzorgd door burgerpersoneel, veteranen met handicaps of een shellshock vormden in een burgeromgeving zichtbare tekenen van de barbaarsheid van oorlog. De ervaringen van soldaten en degenen die niet aan het front streden waren niet langer op te splitsen in afzonderlijke, langs lijnen van gender verdeelde domeinen. Omdat slagveld en thuisfront met elkaar verweven raakten, leidde dit tot “...de vervlechting van familiegeschiedenis met nationale geschiedenis.”³ Zoals Winter stelt: “...vrouwen zowel als mannen construeren nu het verhaal, brengen het in omloop en nemen het tot zich. Vrouwen vormen samen met mannen een nieuwe klasse van historische actoren.”⁴ Aansluitend bij de inzichten van Winter stellen wij voor ook psychologische en artistieke informatie te betrekken bij het onderzoek naar de effecten van oorlog op het gezin en aldus de categorie van historische actoren uit te breiden: ouders, kinderen en kleinkinderen.

prof. dr. Jay Winter
FOTO: CHRIS VAN HOUTS

prof. dr. Jay Winter
PHOTO: CHRIS VAN HOUT

adequate when we try to understand the impact of war on society. As historian Jay Winter has analysed, an extraordinary change has taken place in the twentieth century and started with the First World War (1914-1918). Instead of affecting and mutilating soldiers only, Winter states: “War has moved out of the battlefield and into every corner of civilian life. War brings family history and world history together in long-lasting and frequently devastating ways.”² Trenches and towns were in each other’s vicinity, military victims were cared for by civilian personnel, disabled and shell shocked veterans were visible reminders of the atrocities of war in a civic environment. Experiences of soldiers and non-combatants were no longer divided in separate, gendered spheres. As battlefield and home front became intertwined, this resulted in “...the braiding together of family history and national history.”³ According to Winter: “...women as well as men now construct the story, disseminate it, and consume it. Women join men in forming a new class of historical actors.”⁴ Acknowledging Winters insights, we would like to stretch the category of historical actors further by embracing psychological and artistic insights in looking at the impact of war on the family: parents, children and grandchildren.

2 | Jay Winter, 'Historical Remembrance in the Twenty-First Century', in: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, jg. 617, mei 2008, 6-13; 6.

3 | Jay Winter, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven & Londen: Yale University Press, 2006, 2.

4 | *Ibidem*, 6.

5 | Zie ook: Renske Krimp en Remco Reiding, Na de oorlog. Herdenken en vieren in Europa. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2014.

6 | Jay Winter, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven & Londen, Yale University Press, 2006, 268-269.

2 | Jay Winter, 'Historical Remembrance in the Twenty-First Century', in: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 617, May 2008, 6-13; 6.

3 | Jay Winter, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven & Londen: Yale University Press, 2006, 2.

4 | *Ibidem*, 6.

5 | See also: Renske Krimp and Remco Reiding, *After the War. Commemorating Loss and Celebrating Freedom in Europe*. Amsterdam: National Committee for 4 and 5 May, 2014.

6 | Winter, Jay, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven & Londen: Yale University Press, 2006, 268-269.

Generatiekloof

Het gegeven dat de genealogische eenheid van het gezin in de westerse wereld wordt beschouwd als ‘de hoeksteen van de moderne samenleving’ roept de vraag op hoe oorlog niet alleen de ooggetuigen daarvan treft, maar ook hun nakomelingen. De ervaring een extreme tijd, zoals een oorlog, doorgemaakt te hebben, kan tot gevolg hebben dat overlevenden en getuigen het verhaal willen doorgeven aan de volgende generatie. Deze wens is te herkennen in een collectieve herdenking zoals tijdens de Nationale Herdenking, maar ook in de individuele handeling van een ooggetuige die zijn of haar oorlogservaringen doorvertelt aan kinderen en kleinkinderen.⁵ Toch komt ook het tegenovergestelde vaak voor: om hun kinderen niet te belasten met ingewikkelde en zelfs traumatische herinneringen, of bijvoorbeeld uit schaamte, zwegens ouders vaak over hun ervaringen als ooggetuigen van de oorlog. In verband hiermee heeft Winter gewezen op een merkwaardig verschijnsel, genaamd de ‘generatiekloof’, die ooggetuigen van oorlog verenigt met veel jongere familieleden: “...de neiging van overlevenden om hun verhalen niet te vertellen aan hun eigen kinderen, die - in de hoop een compleet ander leven te kunnen opbouwen - zich mogelijk gaan afkeren van de geschiedenis die hun ouders hebben doorgemaakt, maar aan hun kleinkinderen.”⁶ De overdracht van oorlogsherinneringen vindt dus niet plaats tussen ouders en kinderen, maar tussen grootouders en kleinkinderen. Het overslaan van de tweede generatie is de ‘generatiekloof’.

Het is relatief nieuw voor historici om over oorlog na te denken vanuit het perspectief van gezin, familie en generaties. Er is een visie waarin de familiedynamiek gezien wordt als het doorgeven van herinneringen van de eerste generatie aan hun kinderen (de tweede generatie) en hun kleinkinderen (de derde

Generational gap

As family as a genealogical unit is considered the ‘cornerstone of modern society’ in the western world, it invites us to think about the question how war affects not only the eyewitnesses of the war, but also their descendants. The experience of having lived through an extreme period of time, such as war, can result in the wish of survivors and witnesses to pass on the story to the next generation. We see this tendency reflected in the collective action to commemorate as a nation on Remembrance Day as well as in the individual effort of an eyewitness to tell his or her wartime experience to children and grandchildren.⁵ But also the opposite has been true: in order not to burden their children with difficult and even traumatic memories, or out of shame for instance, parents have been silent about their own war experiences as eyewitnesses of the war. In this respect, Winter has noted a peculiar phenomenon called ‘generation gap’ that places witnesses of war in the company of much younger family members: “...the tendency of survivors to relate their stories not to their own children, who - in the hope of building an entirely new life - may wish to turn away from the history their parents endured, but to their grandchildren.”⁶ The transfer of war memories thus does not take place between parents and children, but between grandparents and grandchildren. The skipping of the second generation is the ‘generation gap’.

For historians, considering war from the perspective of family and generations is relatively new. One point of view is to consider family dynamics as the passing on of war memories from the first generation,

generatie). Een tweede visie vormt de hierboven genoemde 'generatiekloof', waarbij de tweede generatie wordt overgeslagen bij de overdracht. Maar als de overlevering van oorlogsherinneringen daadwerkelijk plaatsvindt, kunnen familieleden gebruikmaken van bronnen zoals persoonlijke verhalen, herinneringen en documenten, waaronder dagboeken, memoires, brieven, interviews en familiechronieken. Deze verhalen, herinneringen en zogenoemde egodocumenten vormen persoonlijke, subjectieve indrukken die mettertijd kunnen veranderen. Traditionele historici die een neutrale, onpartijdige en waarheidsgetrouwe versie van het verleden trachten te construeren, beschouwen zulke bronnen om die reden als onbetrouwbare hoofdbronnen voor historisch onderzoek.⁷

Individueel

Voor psychologen zijn partijdigheid en individualiteit het uitgangspunt. Het gaat er niet zozeer om 'de waarheid' te vinden; de waarheid is subjectief en deze subjectiviteit is gerelateerd aan opvattingen, gevoelens en (gebrek aan) welzijn. De subjectieve waarheid is dus het begin. De nieuwe informatie over Hugo Steenmeijers bestaan en dood zal de familie 'wakker hebben geschud'. Vanuit psychologisch en systemisch perspectief zal hiermee de zoektocht naar betekenis begonnen zijn. De nieuwe informatie kwam niet overeen met de oude 'informatie' die de volwassen broers en zussen over hun familiegeschiedenis hadden. Hebben hun ouders ooit nog aan hun broer teruggedacht? Hoe hij gestorven was? Waren er bepaalde dagen dat ze zijn nagedachtenis in ere hielden? Spraken ze met elkaar over hem? Leek een van de kinderen op Hugo? Verklaart dit bepaalde rituelen of gedrag dat de kinderen nooit goed begrepen? Peter Steenmeijer bleek dus uiteindelijk niet het oudste kind te zijn.

7 | Esther Captain, "Written with an Eye on History". Diaries of Internees as Testimonies of Captivity Literature', in: Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans, jaargang 5, nr. 1, 1-20.

to their children (the second generation) and their grandchildren (the third generation). A second point of view is the abovementioned 'generation gap', in which the second generation is missing out on this transfer. But when transmission of war memories occurs, family members can apply sources as personal stories, memories and documents, such as dairies, memoirs, letters, interviews and family chronicles. These stories, memories and so-called ego-documents are personal, subjective impressions that can be changing through time. For traditional historians, aiming at reconstructing a neutral, impartial and truthful version of the past, they are therefore considered unreliable as a main source for doing historical research.⁷

Individual

For psychologists, partiality and individuality is the starting point. It is not as much the finding of 'truth' that matters; the truth is subjective; and this subjectivity is related to beliefs, feelings and (lack of) wellbeing. The subjective truth is therefore the beginning. The new information about Hugo Steenmeijers existence and his death will have 'rocked the families' boat'. From a psychological and systemic perspective, the quest for meaning will have started. The new information was dis-congruent with earlier 'knowledge' about their family history among the adult siblings. Did their parents ever think back on their brother? How he died? Did they honor him at certain days? Did they speak about him among themselves? Was one of the siblings like Hugo? Does it explain certain rituals or behavior that the siblings never quite

7 | Esther Captain, "Written with an Eye on History". Diaries of Internees as Testimonies of Captivity Literature', in: Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans, volume 5, nr. 1, 1-20.

In een moderne opvatting van psychotrauma wordt ervan uitgegaan dat cognitieve aannames en veronderstellingen ontzenuwd worden als gevolg van hoogst onregelende ervaringen die niet in de bestaande kennisstructuren in te passen zijn. Hiermee is niet gezegd dat Hugo's broers en zussen getraumatiseerd zijn door hun plotselinge besef; bovendien heeft het vooral de functie om de individuele en familiale werkingsprocessen te beschrijven die mensen helpen om zich aan veranderende omstandigheden aan te passen. Misschien (maar dit vertelt het verhaal niet) hielp het de kinderen om de stress- en verdrietreacties van hun ouders te begrijpen die zij wel waargenomen, maar nooit begrepen hadden.

Therapie

Sinds de formele erkenning van traumatische stresssymptomen binnen de psychiatrische nomenclatuur in de jaren 1980, is de focus van de geestelijke gezondheidszorg in toenemende mate komen te liggen op *exposure* (het oproepen van herinneringen), het bijsturen van onjuiste gedachten en het tegengaan van vermijdingsgedrag. Herinneringen worden centraal gesteld. Dit komt voort uit het feit dat oorlog, geweld en migratie zijn omarmd door het opkomende onderzoeksgebied van de psychotraumatologie. Binnen dit gebied, dat zelf weer deel uitmaakt van de psychologie en de psychiatrie, ligt de nadruk op het individu dat extreme tegenslag moet verwerken, wat leidt tot omschrijvingen en diagnoses zoals Posttraumatische Stress Stoornis (PTSS) en Acute Stress Disorder, die meestal ook samengaan met symptomen van depressiviteit en andere psychische stoornissen. Op zich heeft dit geleid tot een veel

understood? So Peter Steenmeijer was not the eldest child of all after all.

A modern view of psychotrauma predicts that cognitive beliefs and assumptions are shattered because of highly disruptive experiences that don't fit in the existing knowledge structures. This is not to say that Hugo's brothers and sisters have been traumatized by their sudden awareness; moreover it serves to depict the individual and family coping processes that help to adapt to changing circumstances. Maybe (but the story doesn't tell), it helped the siblings to understand their parents' stress and grief responses that they observed, but never understood.

Therapy

Since the formal acknowledgement of traumatic stress symptoms in the psychiatric nomenclature in the 1980's, the focus of mental health professionals has increasingly been on exposure (memories being evoked), change of maladaptive thinking and counteracting avoidance tendencies. Memories are put to the front. This is the result of the consequences of war, violence and migration having been adopted by the emerging field of psycho-traumatology. Within this field of psychology and psychiatry an emphasis has been on the individual coping with extreme adversity leading to descriptions and diagnoses such

Publiek tijdens de conferentie.

FOTO: CHRIS VAN HOUTS

Attendants during the conference.

PHOTO: CHRIS VAN HOUTS

beter inzicht in de biologische, psychologische en psychiatrische aspecten van de verschijnselen waar een overlevende van een oorlog mee te kampen heeft. *Evidence-based* therapieën zijn in zwang gekomen en professionals in de geestelijke gezondheidszorg zijn hier grondig voor opgeleid en in getraind.

Voorbeelden van deze behandelmethodes zijn: 1. Imagery Exposure (cognitieve gedragstherapie) 2. Eye-Movement Desensitization Reprocessing (EMDR) 3. Brief Eclectic Psychotherapy for Psychotrauma (BEPP) en 4. Narrative Exposure Therapy (NET). Therapeuten passen deze behandelmethodes veelvuldig toe en tegenwoordig is ook onderzoek beschikbaar dat de positieve resultaten ervan aantoonst. De verschillende behandelingen hebben gemeen dat zij gericht zijn op het oproepen van aan trauma's gerelateerde herinneringen. Het doel hiervan is onderscheid te maken tussen herinneringen die gebaseerd zijn op ervaringen uit het verleden en bewustmaking van het dagelijks leven van nu. Traumatische herinneringen lokken in het huidige dagelijks leven onjuiste interpretaties van prikkels uit en veroorzaken aldus de herbeleving van pijnlijke emoties en gevoelens. Om het lijden niet opnieuw te hoeven ondergaan, worden dergelijke cues vermeden. Juist dit proces leidt tot gebrekkig functioneren, zowel bij het individu als in de familie, en dat staat centraal in de beschikbare therapieën.

Kritiek

Hoewel de psychologische ontwikkelingen op het gebied van psychotraumatologie de laatste decennia een buitengewone vlucht hebben genomen en de theoretische noties in toenemende mate werden onderbouwd door resultaten uit neurobiologische studies, is er ook kritiek geuit op de nadruk op indivi-

as Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), Acute Stress Disorder, most often in co-occurrence with depressive symptoms and other psychic disturbances. In itself this has led to an enormous increase of understanding of the biological, psychological and psychiatric understandings of the phenomena a survivor of war struggles with. Evidence-based therapies have emerged and mental health professionals have been educated and trained in these methods on a large scale.

Examples of these methods are: 1. Imagery exposure (cognitive behavioural therapy); 2. Eye-Movement Desensitization Reprocessing (EMDR), 3. Brief Eclectic Psychotherapy for Psychotrauma (BEPP) and 4. Narrative Exposure Therapy (NET). These approaches to intervention have all achieved popularity among therapists and nowadays studies are available that demonstrate positive results for each of these. These different interventions share the fact that they focus on evoking the trauma-related memories. The purpose of this is to differentiate between memories, based on experiences in the past and awareness of current daily life. Traumatic memories trigger incorrect interpretation of current stimuli in daily life and thereby cause reliving of painful emotions and feelings. In order to not go through the suffering again, these cues are being avoided. It is this exactly this process that leads to maladaptive functioning, in individuals and families as well, and that is the focus of the interventions that are available.

dule PTSS en comorbiditeit (het tegelijkertijd hebben van twee of meer stoornissen bij een patiënt).⁸ De kritiek had betrekking op verschillende aspecten van de focus op PTSS. In de eerste plaats werd tegengeworpen dat in veel gevallen geen einde was gekomen aan de traumatische stress; terwijl het 'post' in PTSS de traumatische stress afbakt als een probleem dat na de gewelddadige gebeurtenissen of voorvallen voorkomt. In de tweede plaats is PTSS een beschrijving van drie clusters van symptomen (hinderlijke symptomen zoals nachtmerries en flashbacks, vermijdingsgedrag zoals niet aan de gebeurtenis proberen te denken of de plaats waar de gebeurtenis plaatsvond mijden, en reacties door een teveel aan spanning zoals concentratieproblemen en prikkelbaarheid). Daardoor blijven andere reacties die vaak tegelijkertijd voorkomen bij individuen die aan een stresstoornis lijden buiten schot. Behandelingen die PTSS centraal stellen, bieden slechts verlichting voor een deel van de symptomen. Bovendien heeft geweld vaak consequenties die het individu ontstijgen en die verband houden met de afbouw van sociale netwerken (bijvoorbeeld dat iemands buur of vriend een vijand wordt).

Oorlog leidt tot sociale schade; gemeenschappen vallen uit elkaar en netwerken binnen maatschappijen gaan verloren in de meeste oorlogen. Deze implicaties beïnvloeden het vermogen van mensen om zich na een oorlog te schikken en ervan te herstellen. De claim luidt dat migratie en landverhuizing veel minder wetenschappelijke aandacht hebben gekregen. Het menselijk vermogen om zich aan te passen en door te gaan na hevige beroering verdient meer wetenschappelijke aandacht. Dit onderwerp heeft aandacht gekregen binnen het onderzoek naar *resilience* (veerkracht): het vermogen om tegenslag te boven te komen. Beschermende factoren, zoals bepaalde persoonlijkheidskenmerken, sociale steun en

8 | Trudy Mooren en Martijn Stofsel, *Diagnosing and Treating Complex Trauma*. Londen: Routledge, 2015.

Criticism

Although the psychological developments in the field of psycho-traumatology have been extraordinary during the past decades, whilst increasingly findings of neurobiological studies have supported the theoretical notions, criticism has been directed at the emphasis on individual PTSD and comorbidity.⁸ The critique referred to several facets of the focus on PTSD. First of all, it was objected that in many cases, traumatic stress has not ended; yet the 'post' in PTSD defines traumatic stress after the violent events or episodes. Second, as PTSD is a description of three clusters of symptoms (intrusive symptoms such as nightmares and flashbacks, avoidance tendencies such as trying not to think of the event or not going back to the place events took place, and hyper arousal responses such as difficulty concentrating and being easily irritated), it excludes responses that are frequently co-occurring in individuals suffering from stress-responses. Interventions that are focused on PTSD, only partially alleviate symptoms. Further, there are consequences of violence that go beyond the individual and relate to the destruction of societal networks (e.g. ones neighbour and friend turns into an enemy).

War leads to social damage; communities are being disrupted and networks within societies have been lost in most wars. These consequences that impact the capacity for people to adjust and recover after war, migration and resettlement have received less scientific attention, is the claim. The human potential to adapt and continue after severe upheaval is entitled to more scientific attention. This has been

8 | Trudy Mooren and Martijn Stofsel, *Diagnosing and Treating Complex Trauma*. London: Routledge, 2015.

onderlinge zorg zijn van grote betekenis gebleken in de nasleep van trauma's binnen families en gemeenschappen.

Ontwikkelingen

De toegenomen belangstelling voor systeemtheorie en de toepassingen daarvan bij therapeutische behandelingen heeft vragen opgeworpen over zowel de veerkracht als de pogingen van families om na een oorlog met stress om te gaan. De gevolgen van oorlogservaringen voor individuen zijn uitgebreid en grondig bestudeerd, maar we weten veel minder over de gevolgen voor intermenselijke relaties, zoals bijvoorbeeld tussen gezinsleden onderling. Wat is de impact van de nawerkingen van gebeurtenissen op partner-, ouder-en-kind- of broer-en-zusrelaties? Op welke manier wordt betekenis gegeven aan alle opeenvolgende gebeurtenissen? Welke verhalen worden er verteld, tegen wie en op welke manier? Wat blijft verzwegen en kon door anderen, zoals de kinderen, alleen vermoed of geraden worden?

Communicatiepatronen, het type intermenselijke relaties, inclusief de genegenheidsrelaties die ouders en kinderen met elkaar hebben, de taken en rollen die uitgevoerd moeten worden, en, tot slot, de omgang met traumasymptomen hebben allemaal hun uitwerking op het vermogen om tegenslag te boven te komen. Ze maken deel uit van de ondersteunende systemen die herstel of aanpassing aan de ontwrichtende voorvallen mogelijk maken. Professionele hulp is erop gericht dit proces in beweging te zetten. Dit impliceert het hanteren van (hinderlijke of vermeden) herinneringen en het scheppen van een gevoel van samenhang en continuïteit in het leven. In de woorden van Maggie Schauer: "Door *exposure*

approached from the field of resilience; the ability to bounce back from adversity. Protective factors, such as certain personality characteristics, social support and parenting competencies have been delineated as powerful in the aftermath of trauma within families and communities.

Developments

With the current increase of interest in system theory and its applications for therapeutic interventions, questions have risen about both the resilience and stress-coping efforts of families after war. The consequences of war-experiences for individuals have been studied extensively, but less do we know about the consequences for interpersonal relationships, within the family for example. How are partner or parental or sibling relationships impacted by the sequelae of events? In what way is meaning created of all the subsequent events? What stories are being told, to whom and in what way? What is kept silent and could only be guessed by others, for instance the children?

Communication patterns, the quality of interpersonal relationships, including the attachment relations that parents and children maintain, the tasks and roles that need to be accomplished, and lastly, the coping with trauma-symptoms, all influence the ability to bounce back. These are part of support systems that facilitate recovery or adaptation to disruptive episodes. Professional help focuses on setting this process in motion. This involves management of memories (intrusive, avoided) and establishing a

en het narratieve heroveren van de verbroken levenslijn zijn de herinnering aan de trauma's en de biografie als geheel in staat de symptomen effectief te reduceren en de identiteit te hervinden."

Psychologie richt zich op het individu en gaat uit van het heden. Geschiedenis concentreert zich op het collectief en zijn verleden. Hoewel geschiedenis en psychologie zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld, is het mogelijk te stellen dat oorlog en de langetermijngevolgen daarvan deze twee disciplines hebben aangespoord om naar elkaar toe te bewegen. Door zich met de nasleep van oorlogen bezig te houden, zagen zowel historici als psychologen zich voor vergelijkbare vragen gesteld, zoals: werden oorlogservaringen, -verhalen en -herinneringen binnen de familie gedeeld? Hadden oorlogservaringen, -verhalen en -herinneringen een plaats in de maatschappij? Zijn ze doorgegeven aan de volgende generatie? Hoe gingen ouders, kinderen en kleinkinderen met elkaar om als individuen en op het collectieve niveau van de maatschappij? Hebben individuele en familie verhalen een effect op de publieke herinnering? Heeft de maatschappij invloed op individuele en familieherinneringen? Speelt het gezin als 'unit' een rol bij het verwerken van herinneringen?

sense of coherence or continuity in life. In Maggie Schauer's words: "In *sensu exposure* and the narrative reprocessing of the broken lifeline, the trauma memory and the entire biography is able to effectively reduce symptoms and regain identity."

History is concentrating on the collective and its past. Psychology is focusing on the individual and starts from the present. Although history and psychology have developed independent of each other, it can be said that war and its long term consequences have urged the two disciplines to move in each other direction. Dealing with the legacy of war, both historians and psychologists were confronted in their work with similar questions, such as: were wartime experiences, stories and memories shared within a family? Did wartime experiences, stories and memories have a space in society? Were they passed on to the next generation? How did parents, children and grandchildren interact with each other as individuals and on the collective level of society? Do individual and family narratives have an impact on public memory? Does society influence individual and family memories? Does the family as a 'unit' matter for processing memories?

FOTO/PHOTO:
CHRIS VAN HOUTS

Visies

Als redacteurs van dit boek hebben we aan het begin van deze inleiding gesteld dat deze multidisciplinaire publicatie geïnspireerd is op onze respectievelijke professionele praktijk, als historicus en als psycholoog. Daarom besteden we graag extra aandacht aan de oorsprong en de dynamiek van de organisaties waarvoor wij werkzaam zijn en waar onze hier gepubliceerde vragen en aandachtspunten uit voortvloeien. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei (de organisatie waar Esther Captain werkzaam is) is opgericht in 1987 op initiatief van de Nederlandse regering. Het Comité kreeg de opdracht om zowel de Nationale Herdenking (4 mei) als de Nationale Viering van de Bevrijding (5 mei) te organiseren.⁹

De regering achtte het wenselijk deze twee dagen officieel te reguleren, omdat was gebleken dat de organisaties van de diverse bestaande herdenkingen op 4 mei en vieringen op 5 mei niet adequaat inspeelden op veranderingen in de Nederlandse samenleving. Het gevolg was een generatiekloof tussen de eerste generatie van voormalige verzetsstrijders die pleitten voor nationale eendracht bij de dodenherdenking, terwijl juist dit verlangen naar eendracht sinds de jaren zestig ter discussie was gesteld en vervolgens de bodem in was geslagen door diverse oorlogs- en naoorlogse generaties. De taak van het Nationaal Comité was om een vernieuwde dodenherdenking en bevrijdingsdag te organiseren zodat mensen in de samenleving zich in beide dagen konden vinden. Naast de organisatie van 4 en 5 mei vervult het Nationaal Comité tegenwoordig ook educatieve taken, participeert het in internationale netwerken en voert het wetenschappelijke en toegepaste onderzoeksprojecten en -programma's uit.

⁹ | Nationaal Comité 4 en 5 mei, Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei/Stichting Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek (CPNB), 2012.

Visions

As editors of this book, we started this introduction by stating that this multidisciplinary publication was inspired by our respective practices at work, as a historian and as a psychologist. We therefore would like to pay more attention to the origins and dynamics of the organisations at which we are employed, as these may inform us about our present questions and concerns in this publication. The National Committee for 4 and 5 May (the organization where Esther Captain is working) was founded in 1987 at the initiative of the Dutch government. The assignment of the National Committee was to organize both Remembrance Day (May 4) and Liberation Day (May 5).⁹

The government felt the need to officially regulate these two days, as it stated that organizers of the various existing commemorations at May 4 and celebrations at May 5 had not adequately reacted to changes in Dutch society. This had resulted in a generation gap between the first generation of former resistance fighters who pleaded for national unity at Remembrance Day, while since the sixties of the previous century, this wish for unity had been questioned and consequently shattered by various wartime and post war generations. The task of the National Committee was to organize a renewed Remembrance Day and Liberation Day in such a way that members of society would embrace both days. Beside the organization of May 4 and 5, the National Committee nowadays has educational tasks, is participating in international networks and is conducting scientific and applied research projects and programs.

⁹ | Nationaal Comité 4 en 5 mei, Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei/Stichting Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek (CPNB), 2012.

Stichting Centrum '45 (waar Trudy Mooren werkzaam is) is opgericht in 1973, toen voormalige verzetsstrijders in Nederland stelden dat er behoefte was aan een categorisch, gespecialiseerd centrum voor de diagnose en behandeling van psychische stoornissen na een oorlog. Erkenning van ervaringen uit het verleden en de behoefte aan sociale steun stuurden de ontwikkeling van de behandelmethodes, die nadrukkelijk zijn gebaseerd op groepstherapie en een klantgericht perspectief. Hoewel er sinds die tijd voorzieningen zijn geschapen voor veel verschillende types getraumatiseerde mensen, steunen de huidige behandelprogramma's nog altijd op het belang van werken met groepen en onderlinge hulp.

In deze publicatie hebben wij het thema familie, generaties en oorlog vanuit historisch en psychologisch perspectief beschouwd. Als organisatoren van de internationale conferentie hebben we bewust ook plaats ingeruimd voor artistieke visies. In onze ervaring hebben kunst en kunstenaars het vermogen om werelden te ontsluiten die verder reiken dan academische kennis, standpunten en taal. Kunst kan ook een cruciale rol spelen in het verwerken van naoorlogs trauma op het collectieve niveau van de maatschappij. Bovendien kan kunst een confrontatie teweegbrengen met de essentie van het mens-zijn, met name als mensen kwetsbaar, gewond geraakt of vermoord zijn (wat spijtig genoeg vaak het geval is als het over families en oorlog gaat). Kunst kan diep verontrustend zijn maar ook troost bieden, zoals de bijdragen van Rosemarie Buikema en Haris Pašović aan de conferentie hebben aangetoond. Daarom verheugt het ons hun artikelen in deze publicatie te kunnen opnemen.

FOTO/PHOTO:
CHRIS VAN HOUTS

Foundation Centrum '45 has been erected in 1973 when former resistance fighters in the Netherlands claimed a categorical, specialized centre for the diagnosis and treatment of post-war mental health disturbances was needed. Acknowledgement of the past experiences and the need for social support directed the development of interventions, strongly based on group therapy and client-centered perspective. Although facilities have been made available for a broad range of traumatized people since then, the importance of working with groups and support still fosters current programs of intervention.

In this publication, we have been considering the theme of family, generations and war from the historical and psychological point of view. As organizers of the international conference, we deliberately have included artistic views as well. In our experience, art and artists have the ability to open up worlds that go beyond academic knowledge, viewpoints and language. Art can also play a crucial role in coping with post war trauma at the collective level of society. On top of that, art can confront you with the essence of being a human, especially when humans are vulnerable, wounded or killed (as unfortunately often is the case in talking about families and war). Art can confront deeply as well as provide comfort, such as the contributions of Rosemarie Buikema and Haris Pašović a at the symposium have proven. We are therefore very happy their articles are included in this publication.

Woord van dank

Wij zijn zeer dankbaar dat de besturen van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en van Stichting Centrum '45 en Stichting Cogis hun steun aan de conferentie hebben verleend. Onze dank gaat daarom uit naar Joan Leemhuis-Stout en Jan Wilke Reerds, voorzitter en voorzitter van de respectievelijke organisaties. Veel dank ook aan Nine Nooter en Twan Driessen, onze directeuren die ons tijd beschikbaar hebben gesteld om de conferentie te organiseren en dit boek te redigeren. Anita Bontekoe, Annelieke Drogendijk, José Netten en Mette Roobol (stagiaire) van Stichting Cogis, evenals Maarten Dallinga, Valerie Touw (beiden stagiairs) en Cristan van Emden van het Nationaal Comité 4 en 5 mei hebben ons enorm geholpen tijdens de voorbereidingen voor de conferentie en assistentie verleend op de dag zelf. Bij de redactie van dit boek is ons veel werk uit handen genomen door Maarten-Jan Vos, die als redactie-assistent optrad. Annette Förster, Mischa Hoyinck en Gerda Pancras verdienen vermelding voor hun nauwgezette vertalingen. Zonder de financiële steun van het Nationaal Comité 4 en 5 mei zou de publicatie van dit boek niet mogelijk geweest zijn. Tot slot willen wij de auteurs bedanken. Zij presenterden hun werk niet alleen voor een select publiek in Kunsthal Rotterdam, maar maakten ook tijd vrij om ons te helpen het vast te leggen voor een breder lezerspubliek. ◀ Vertaald uit het Engels door Annette Förster

Acknowledgements

We are very grateful that the boards of the National Committee for 4 and 5 May and of Foundation Centrum '45 and Cogis have expressed their support for the conference. Our gratitude therefore goes out to Joan Leemhuis-Stout and Jan Wilke Reerds, chairwoman and chairman of our respective organizations. Many thanks to Nine Nooter and Twan Driessen who, as our directors, have provided us with time to organize the conference and edit this book. Anita Bontekoe, Annelieke Drogendijk, José Netten and Mette Roobol (intern) of Foundation Cogis, as well as Maarten Dallinga, Valerie Touw (both interns) and Cristan van Emden of the National Committee for 4 and 5 May were a great help while preparing for the conference and giving us support on the day itself. During the editing of this book, our job was made much more easy by Maarten-Jan Vos, who acted as our editorial assistant. Annette Förster, Mischa Hoyinck and Gerda Pancras must be mentioned for their precise translations. Without the financial support of the National Committee for 4 and 5 May, the publication of this book would not have been possible. Lastly, we would like to thank the contributors. They not only presented to a select audience at Kunsthal Rotterdam about their work; they also found the time to help us save it for a wider public of readers. ◀

Kunst als redmiddel

Haris Pašović' strijd tegen trauma en oorlog

> Maarten Dallinga MSc

FOTO/PHOTO:
Simon Murphy
CC BY-SA 3.0

Art as Remedy

Haris Pašović' Battle against Trauma and War

“Als ik nu door mijn raam naar buiten kijk, zie ik nog steeds gebouwen die compleet beschadigd zijn door kogels, bijna twintig jaar na de oorlog.” Haris Pašović spreekt met ons via Skype. Hij is thuis in Sarajevo, Bosnië-Herzegovina. Even, want meer dan de helft van zijn tijd spendeert de geëngageerde kunstenaar in het buitenland. Als film- en theatermaker leidt hij producties over de hele wereld.

De oorlog in Bosnië (1992-1995), die uitbrak nadat het land zich onafhankelijk verklaarde van Joegoslavië, is niet alleen fysiek onvoltooid verleden tijd: “Sinds de vrede bestaat het land uit een gecompliceerd, bureaucratisch concept. We hebben drie presidenten en voor alles meerdere ministers. Dan is er geen progressie mogelijk. Zoveel mensen hebben daarnaast geliefden verloren, zijn slachtoffer van verkrachting of zijn armen, benen of andere ledematen kwijt. Het verleden is voor geen van de generaties af te sluiten.”

Ook Pašović, toen begin dertig, maakte de oorlog van dichtbij mee: “During the Siege of Sarajevo, I lived with my mother and sister Lejla in the city where 11,541 men, women and children were killed,” schreef hij onlangs in een essay voor BBC World Service.¹ De Serven omsingelden de stad vanuit de bergen en de 380.000 inwoners waren 46 maanden lang goeddeels verstoken van voedsel, elektriciteit, water en verwarming. Maar niet alleen de hoofdstad lag onder vuur: “Near the city of Rogatica, my mom’s brother Fuad was killed by the Serbian forces who arrested him as a civilian and put him in the so-called live-shield forcing him and other arrested men in the crossfire. In Eastern Bosnia; in Northern Bosnia and in Srebrenica particularly thousands of Muslim men were killed by the Serbian forces in the genocide, the biggest atrocities in Europe after the Holocaust.”

¹ | Pašović, H. Divine uncertainty and fall of nationalism, BBC World Service, 2014.

¹ | Pašović, H. Divine uncertainty and fall of nationalism, BBC World Service, 2014.

“When I look out my window, I can still see buildings that are completely riddled with bullets, almost twenty years after the war.” Haris Pašović talks to me on Skype, from his home in Sarajevo, in Bosnia and Herzegovina. He won’t be there for long, because this social activist and artist spends more than half of his time abroad. As a filmmaker and theater producer, he stages artistic projects all over the world.

The 1992-95 war that broke out after Bosnia declared independence from Yugoslavia is over, but the country is not over it. And the scars are not just physical: “We may have peace, but the country has since been saddled with a complicated, bureaucratic concept. We have three presidents and several ministers for every post. Progress is just impossible. And so many people have lost loved ones, are victims of rape, or have lost limbs or other body parts. There is no closure for any of the generations.”

Pašović, then in his early thirties, experienced the war up close: “During the Siege of Sarajevo, I lived with my mother and sister Lejla in the city where 11,541 men, women and children were killed,” he recently wrote in an essay for the BBC World Service.¹ The Serbs surrounded the city from the mountains and cut its 380,000 inhabitants off from food, electricity, water and heat for 46 long months. But it was not just the capital that was under siege: “Near the city of Rogatica, my mom’s brother Fuad was killed by the Serbian forces who arrested him as a civilian and put him in the so-called live-shield forcing him and other arrested men in the crossfire. In Eastern Bosnia, in Northern Bosnia and in Srebrenica particularly,

11.541 stoelen

De oorlog speelt ook in Pašović' leven en werk nog steeds een rol. "Maar ik wil geen *war artist* worden genoemd, ik haat het als mensen mij zo bestempelen," zegt hij uit zichzelf. "Ik was al een compleet artiest voordat de oorlog begon. Ik heb niet voor de kunsten gekozen vanwege de belegering." Maar feit is dat een aantal van zijn bekendste projecten alles met oorlog te maken heeft, zoals *Sarajevo Red Line*. Op 6 april 2012 plaatste hij samen met een groot team vrijwilligers 11.541 rode plastic kuipstoeltjes in een lange rij door de straten van het centrum van Sarajevo. Iedere stoel representeerde een slachtoffer van de belegering van de hoofdstad. Voor de 643 omgekomen kinderen werden 643 kleinere stoelen neergezet. Die hele dag gaven artiesten onder veel belangstelling optredens, "for those who could not attend." Het project maakte veel indruk. The New York Times schreef: "The power of a simple idea packed the emotional punch this weekend in Sarajevo, 20 years after war erupted in Bosnia-Herzegovina."²

Pašović vertelde over *Sarajevo Red Line* tijdens het symposium *Family, Generations and War* van 2 mei 2014 in de Kunsthal Rotterdam. Hoeveel 11.541 slachtoffers zijn is moeilijk voor te stellen, zei Pašović. "Maar door de lege stoelen hebben we het zichtbaar kunnen maken." The New York Times noemde het "something devastatingly straightforward."³ Maar het sorteerde effect. Pašović: "Mensen kwamen naar mij toe en zeiden: 'Dit is de eerste keer dat ik mijn kinderen kan uitleggen wat er is gebeurd.'" Een bekende die hem aansprak zei: "Deze stoel is voor mijn tweelingzus." Pašović wist helemaal niet dat hij die had, vertelde hij zichtbaar geëmotioneerd aan de bezoekers van het congres.

thousands of Muslim men were killed by the Serbian forces in the genocide, the biggest atrocities in Europe after the Holocaust."

11,541 chairs

The war also plays a role in Pašović's life and work. "But I don't want to be called a war artist, I hate when people brand me as such," he says spontaneously. "I was already a full artist before the war started. I did not go into art because of the siege." But the fact remains that a number of his most famous projects have everything to do with the war. *Sarajevo Red Line* is one of them. On 6 April 2012, Pašović and a large number of volunteers put 11,541 red plastic garden chairs in dense rows in the streets of Sarajevo's city center. Every chair represented a victim of the siege on the capital. There were 643 child-size chairs for the 643 children that died. All day long, artists performed for packed audiences in honor of "those who could not attend." The project had great impact. The New York Times wrote: "The power of a simple idea packed the emotional punch this weekend in Sarajevo, 20 years after war erupted in Bosnia-Herzegovina."²

Pašović spoke about *Sarajevo Red Line* during the *Family, Generations and War* conference in the Rotterdam Kunsthal on 2 May 2014. It is hard to imagine how big a number 11,541 is, "but using those empty chairs, we visualized it," said Pašović. The New York Times called it "something devastatingly straightforward."³

2 | Smale, A. (7 april 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors, The New York Times. <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>

3 | Smale, A. (7 april 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors, The New York Times. <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>.

2 | Smale, A. (7 April 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors. The New York Times, <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>.

3 | Smale, A. (7 April 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors. The New York Times, <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>.

Op een filmpje over *Sarajevo Red Line* is de immense rij lege kuipstoeltjes te zien. Mensen lopen erlangs, kijken ernaar. Ze leggen bloemen op de stoelen, foto's. De stoelen van de kinderen worden versierd met ballonnen. Op grote schermen worden de namen van de slachtoffers getoond.

Julia Bala, als klinisch, kinder- en jeugdpsychologe en psychotherapeute verbonden aan Stichting Centrum '45, is al jaren goed bevriend met Pašović. Ook zij komt uit voormalig Joegoslavië. Volgens Bala was de impact van *Sarajevo Red Line* groot: "Het was een collectieve, maar ook een individuele gebeurtenis. Voor veel mensen heeft het geholpen om het verlies een plek te geven, door een stoel te kiezen, een bloem neer te leggen, een brief of wat speelgoed achter te laten. Een ritueel. Mensen konden actief iets doen en hun verdriet delen. Zoiets is belangrijk: het zijn niet alleen de hulpverleners die ondersteuning kunnen bieden bij het verwerken van een traumatisch verleden."

Volgens Bala zeiden mensen dat ze voor het eerst na twintig jaar konden huilen. "In veel gezinnen werd gezwegen. *Sarajevo Red Line* heeft iets geopend, wat bij de meeste herdenkingsgebeurtenissen niet lukte. Zo zijn verschillende generaties bereikt. Er waren geen speeches, er

It may have been straightforward, but it was also very effective. As Pašović recalled: "People came up to me and said: 'This is the first time that I can explain to my children what happened.'" And an acquaintance told him: "This chair is for my twin sister." Pašović had never known he had one, as the visibly moved artist told conference visitors.

A video about *Sarajevo Red Line* shows the endless rows of empty chairs. People walk by, looking at the chairs. They lay flowers on them, and pictures. The children's chairs are decorated with balloons. Large screens display the victims' names.

A longtime friend of Pašović's is Julia Bala, a clinical psychologist specialized in children and adolescents who works for Stichting Centrum '45, a Dutch institution for treating post-traumatic stress disorder incurred in the Second World War and other wars and violent events. Bala is also from former Yugoslavia. She tells me *Sarajevo Red Line* had a great impact: "It was a collective, yet individual event. It helped many people deal with their loss by enabling them to choose a chair, put down a flower, or leave a note or a toy. It was a ritual. People could do something and share their grief. That's important: it's not just social workers who can help people deal with a traumatic past."

Een impressie van *Sarajevo Red Line*, symbool van de 11.541 verloren levens tijdens de belegering van Sarajevo. FOTO: WOJTEK

An impression of *Sarajevo Red Line*, a symbolization of the 11,541 lives lost during the siege to Sarajevo. PHOTO: WOJTEK

was geen politieke boodschap. Het was puur georganiseerd voor het herdenken. Op een heel bijzondere manier is zo een collectief en persoonlijk verwerkingsproces gefaciliteerd. Dat heeft misschien wel geholpen om de blik weer meer op de toekomst te kunnen richten.”

Een van de bezoekers zei destijds tegen persbureau AP: “Het is alsof de hele tragedie nu zichtbaar wordt. We voelen geen haat, geen boosheid, maar gewoon eindeloos verdriet.”⁴

Pašović legde in Rotterdam ook uit waarom hij voor rode stoelen had gekozen: “Rood is de kleur van liefde én van bloed. De rijen stoelen gaven tezamen het idee van een rivier, een rivier van bloed. Het is belangrijk om niet bang te zijn voor de omvang van het aantal mensen dat is vermoord, maar om naar ieder individu te kijken. Stuk voor stuk zijn deze mensen er niet meer als gevolg van een menselijke daad; de wereld is geen aardbeving.” Een impliciete les? Pašović: “Pas als je de realiteit onder ogen ziet kun je met de wereld omgaan en dingen verbeteren.”

Eerste levensbehoefte

“Tijdens het begin van de oorlog in Bosnië-Herzegovina kwam Haris naar Amsterdam, waar mijn man en ik destijds woonden,” vertelt Bala. “Toen de belegering van Sarajevo begon wilde hij terug. Haris had het gevoel dat hij daar moest zijn, dat was een heel sterk gevoel.” In een gesprek met de krant *The Scotsman* zei Pašović: “Ik groeide op met schrijvers als Ernest Hemingway, George Orwell en Anna Akhmatova. Door hen is mijn idee van artiest-zijn gevormd: dat je dapper moet zijn en om vrijheid moet

4 | Cerkez, A. (4 juni 2012). Bosnian War: Sarajevo Marks The Conflict's 20th Anniversary, *The Huffington Post*. www.huffingtonpost.com/2012/04/06/bosnia-marks-20th-anniversary_n_1407791.html.

4 | Cerkez, A. (4 June 2012). Bosnian War: Sarajevo Marks The Conflict's 20th Anniversary, *The Huffington Post*. www.huffingtonpost.com/2012/04/06/bosnia-marks-20th-anniversary_n_1407791.html.

5 | *The Scotsman* (15 augustus 2008). Brave art: Haris Pašović's Class Enemy. www.scotsman.com/news/brave_art_haris_pasovic_s_class_enemy_1_1085863.

6 | Burns, J.F. (19 augustus 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and 'Godot', *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

5 | *The Scotsman* (15 August 2008). Brave Art: Haris Pašović's Class Enemy. www.scotsman.com/news/brave_art_haris_pasovic_s_class_enemy_1_1085863.

geven.”⁵ Eenmaal in Sarajevo werd hij tijdens de oorlog de drijvende kracht achter twee festivals: het MES International Theatre Festival en het Sarajevo Film Festival. Bala: “Het was een vorm van artistiek verzet tegen de belegering en ook een *act of dignity*, een initiatief waarmee hij liet zien dat de bevolking niet alles liet vernietigen.” Pašović “Veel mensen, waaronder vele journalisten, hebben mij gevraagd waarom ik de festivals tijdens de oorlog organiseerde. Mijn antwoord: ‘Waarom wordt er oorlog gevoerd tijdens deze festivals?’ Oorlog is niet normaal, festivals zijn dat wel.”

Hij produceerde onder meer de theaterproductie *Waiting for Godot*, onder de artistieke leiding van de Amerikaanse schrijfster en activiste Susan Sontag. Dit toneelstuk van de Ierse schrijver Samuel Beckett gaat over twee personages die tevergeefs wachten op een zekere Godot, een persoon die nooit zal komen.

Op 19 augustus 1993 was *The New York Times* bij de première van de voorstelling. De krant schreef dat je in het theater nog de VN-pantservoertuigen kon horen die op hun stalen rupsbanden voorbij denderden.⁶ Onder de bezoekers waren de chirurgen van het belangrijkste ziekenhuis van de stad, soldaten van het front, belangrijke ambtenaren. Maar ook mensen die hun vader of moeder waren verloren of hun broer of zus. En een man in een rolstoel. Hij was actief als acteur, totdat hij tijdens de oorlog door een bom beide benen verloor.

Alle twintig voorstellingen waren uitverkocht. De zaal moest worden verlicht met kaarsen en lag volgens de BBC onder constant mortiervuur. De acteurs waren zo hongerig en verzwakt dat ze moesten liggen

Primary need

“At the start of the war in Bosnia and Herzegovina, Haris came to Amsterdam, where my husband and I then lived,” Bala recalls. “Once Sarajevo came under siege, he wanted to return. Haris felt he had to be there. That feeling was very powerful.” In an interview with *The Scotsman*, Pašović said: “I grew up in adoration of writers like Hemingway, George Orwell, Anna Akhmatova, and that has always been my idea about the artist - that you have to be a brave and freedom-loving person.”⁵ Once in Sarajevo, he became the driving force behind two wartime festivals: the MES International Theatre Festival and the Sarajevo Film Festival. Bala explains that it “was a form of artistic resistance against the siege, as well as an act of dignity, an initiative that showed that the population did not allow everything to be destroyed.” Pašović, for his part, turns the standard reasoning on its head. “Many people, including many journalists, have asked me why I organized those festivals during the war. My response was: ‘Why is there a war going on during these festivals?’ War is not normal, festivals are.”

One of the theater productions Pašović staged was *Waiting for Godot*, under the direction of American author and activist Susan Sontag. This piece by Irish playwright Samuel Beckett is about two characters who are waiting in vain for someone named Godot, who never shows up.

als ze niet op het podium hoefden te staan, schreef de Britse omroep. Zowel het publiek als de acteurs riskeerden hun leven om aanwezig te kunnen zijn. Waarom, vroeg de *BBC* aan Pašović: “In tijden van oorlog is het niet het belangrijkste om te overleven, maar om mens te blijven. Je bent mens als je het kind in je laat spreken. Als we dat doen zijn we niet agressief, maar creatief. Dat is waarom kunst een eerste levensbehoefte is, net als voedsel en seks.”⁷

“Ik herinner mij de dagen waarop we repeteerden nog goed,” vertelde Pašović aan de *Los Angeles Times*, over een latere productie dat jaar. “Het was december en iedere dag waren er beschietingen. Elke dag werden vijf of zes mensen in het centrum van de stad afgeslacht. En tientallen raakten gewond. Maar nooit was iemand te laat voor de repetitie. Het was heel bijzonder om te werken met mensen die besloten om te leven en te werken. Dat gaf een speciale kracht.”⁸

Sommige (prominente) Bosnische kunstenaars besloten uit Sarajevo weg te blijven tijdens de oorlog. Pašović dus niet, om weerstand te bieden tegen de “barbarij en het fascisme,” zei hij in *The New York Times*.⁹

Behalve in theaters organiseerde de kunstenaar tijdens de oorlog voorstellingen in ziekenhuizen en vluchtelingenkampen. “Dat was geen liefdadigheidswerk,” zegt hij. “We deden het niet om mensen in problemen te entertainen. De voorstellingen die we deden waren diepgaande artistieke shows.” Zijn doel was om de oorlog voor even de ‘baas te zijn’, door zoveel mogelijk mensen in aanraking te laten komen met *high culture*.

On 19 August 1993, a *New York Times* reviewer attended the production’s premiere and wrote that the sounds of armored UN vehicles thundering past on steel tracks were audible in the theater.⁶ Among the audience were surgeons from the city’s main hospital, soldiers from the front, government officials who must juggle allotments of food for a population in growing hunger, people who have lost fathers and sisters and sons, and one man in a wheelchair, an actor before the war, who lost both legs when a mortar struck outside his home last summer.

All twenty performances were sold out. The theater had to be lit by candles and was under constant mortar fire, the BBC reported. The actors were so hungry they had to lie down when not on stage. Both audience and actors risked their lives to be there. Why did they do that, the BBC asked Pašović. This was his answer: “In war it is not the most important thing to survive, the most important thing is to remain human... you are human when you let the child in you speak. When we do that we are not aggressive, we are creative. That is why art is a primary need like food, sex and water.”⁷

“I remember the days when we prepared our latest productions,” Pašović told the *Los Angeles Times* about another play staged later that year. “It was in December ... They was shelling every single day. Every single day, five or six people were massacred in the center of the city. And dozens were injured. But nobody was late for rehearsal. It was very exciting for me to work with people who decided to live, and

7 | BBC World Service (z.d.). Still Waiting For Godot in Sarajevo? www.bbc.co.uk/programmes/p02bz3jp.

8 | Kirka, D. (17 april 1994). Haris Pašović Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

9 | Burns, J.F. (19 augustus 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and ‘Godot’, *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

6 | Burns, J.F. (19 August 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and ‘Godot’, *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

7 | BBC World Service (n.d.). Still Waiting For Godot in Sarajevo? www.bbc.co.uk/programmes/p02bz3jp.

10 | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović: Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

8 | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović: Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. Retrieved http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

9 | Burns, J.F. (19 August 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and ‘Godot’, *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

Gevangenis

In 1993 realiseerde Pašović ook de eerste editie van het Sarajevo Film Festival. De *Los Angeles Times* vroeg hem naar de reacties van de inwoners. Pašović: “Dat er in tien dagen tijd 20.000 mensen op het festival afkwamen bewijst dat het aansloeg. In drie theaters werden tien voorstellingen per dag gehouden. De hoofdlocatie was op de hoek van *Snipet Alley*. Toch kwamen de bezoekers in hun mooiste kleren en met de lekkerste parfum op. Ze renden over straat om de scherpschutters te ontwijken.”

Waarom namen mensen zoveel risico? Door de aanraking met kunst konden ze tijdens de oorlogsjaren weer even normaal mens zijn, vertelde Pašović in 1994 aan de *Los Angeles Times*. De inwoners leefden geïsoleerd, omdat het op straat gewoonweg veel te onveilig was. “Het is denk ik nog erger dan het leven in een gevangenis. De meeste gevangenen weten dat ze iets verkeerd hebben gedaan en daarom vastzitten. In dit geval zitten de mensen vast in hun eigen woning en zonder iets fout te hebben gedaan. Mensen hebben voedsel voor de ziel nodig, dat kan cultuur ze geven.

“Cultuur blijkt krachtiger te zijn dan we voor de oorlog dachten,” zei Pašović in hetzelfde interview. “Ons succes laat zien dat cultuur niet alleen voor de bourgeoisie is, het behoort iedereen toe.”¹⁰

to work. And from that feeling came a special strength which overcame the situation.”⁸

While some prominent Bosnian artists avoided Sarajevo during the war, Pašović felt compelled to be there by an urge to defy “barbarism and fascism,” as he told the *New York Times*.⁹

The artist did not put on his plays in theaters alone; he also staged wartime productions in hospitals and refugee camps. “That was not an act of charity,” he said. “We did not do this to entertain people in distress. The productions we staged were profoundly artistic performances.” His goal was to ‘outsmart’ the war for a while, to expose as many people as possible to high culture.

Prison

In 1993, Pašović got the first edition of the Sarajevo Film Festival off the ground. When the *Los Angeles Times* asked him how the city’s inhabitants responded, Pašović replied: “During the film festival, we had more than 20,000 people in ten days. It was a major film festival. We had three theaters, ten screenings

Één stoel, één kind.

FOTO: WOJTEK

One chair, one child.

PHOTO: WOJTEK

Bouwen

Na de Bosnië-oorlog, ook na *Sarajevo Red Line*, blijft Pašović betrokken bij het thema oorlog en vrede. Wat gebeurt er als mensen zich inzetten voor een gemeenschappelijk doel: niet alleen individueel geluk, maar geluk voor iedereen? Pašović spreekt vanuit Sarajevo over *The Conquest of Happiness*, een grootschalig kunstproject waarmee hij in 2013 opviel. De muzikale theatervoorstelling was eerst te zien in Derry, Noord-Ierland. Daarna in Mostar, Bosnië-Herzegovina. Beide steden hebben overeenkomstig dat ze zijn getekend door burgeroorlog. “In beide plaatsen wonen verschillende groepen, voornamelijk aan verschillende kanten van een rivier,” vertelde Pašović in 2013 in *The Guardian*.¹¹ “Alhoewel op beide plekken nu vrede is, gaat het integratieproces ongelooflijk langzaam.” *The Conquest of Happiness*, met tientallen artiesten uit onder meer Noord-Ierland én de Balkan, speelde hierop in. De centrale vraag van de voorstelling, hoe je gelukkig kunt zijn, is afkomstig van de filosoof Bertrand Russell. Het stuk ging in Derry - waar veel katholieken en protestanten nog steeds niet met elkaar door één deur kunnen - in première op de Internationale Dag van de Vrede. Later werd *The Conquest of Happiness* opgevoerd bij de heropgebouwde brug van Mostar.

In de theatervoorstelling werd op een aantal dieptepunten uit de recente wereldgeschiedenis (20ste en 21ste eeuw) ingezoomd. Pašović: “Russell zegt dat de wereld ‘horrible, horrible, horrible’ is. Die confrontatie moeten we aan.” Zie de overeenkomst met *Sarajevo Red Line*. “We moeten onszelf niet voor de gek houden, niet de horror in de wereld negeren, de mogelijkheid van mensen om duivels te zijn. Wie zich dat realiseert, kan van daaruit bouwen. Door kritisch te zijn kun je zaken helen, verbeteren.”

per day. And the main hall was at the corner of ...*Sniper Alley*. They were shooting all the time. And people were coming to the screening with good perfumes - the clothes were just wonderful. They would run across the street to avoid the snipers. Then, they would come to the theater...”

Why did people take such great risks, the *Los Angeles Times* asked in 1994. Because art allowed them to be normal human beings again, even in the setting of war, Pašović replied. People lived completely isolated, cut off, because it was too dangerous to venture out into the streets. “I think it’s even worse than a jail. Most prisoners know they did something which was wrong and for that reason they are suffering the punishment. This time, first of all, you weren’t in a prison. You were in your own apartment. Plus, you didn’t do anything wrong.”

“Culture appeared to be more powerful than we thought before the war,” said Pašović in that same interview. “It [our success] proves that culture does not only belong to the bourgeois class. It belongs to everybody.”¹⁰

Rebuilding

With the war in Bosnia and *Sarajevo Red Line* behind him, Pašović continues to explore the themes of war and peace. What happens when people work toward a common goal, not just individual happiness, but happiness for everyone? From his home in Sarajevo, Pašović tells me about *The Conquest of Happiness*,

De cast, bestaande uit artiesten met verschillende religieuze en culturele achtergronden, gaf alvast het goede voorbeeld: dat deze mensen, die eerder met elkaar in conflict waren, met elkaar samenwerkten was volgens Bala een “daad van verzoening.”

Weerklank

Pašović maakt maatschappelijk relevante kunst. En hij blijft dat doen. Hij heeft net het script voor de productie *I come from Srebrenica too* voltooid. Hierin staat Fikret Hodžić centraal, een bekende tv-presentator in Bosnië-Herzegovina. “Hij is een vriend van me en geboren in Srebrenica. Hij was negen toen Srebrenica viel. Zijn vader is vermoord en zijn resten zijn nog steeds niet gevonden. Je hebt oneindig veel van dit soort voorbeelden. Maar liefst duizend mensen zijn nog steeds niet gelokaliseerd. Er zijn ontzettend veel vragen en er is veel frustratie en boosheid. Daar gaat dit nieuwe stuk over.”

Pašović laat het thema oorlog en vrede dus niet los. Collega-kunstenaars zouden wel wat meer betrokkenheid bij

a large-scale art project that attracted a lot of attention in 2013. The theatrical musical event was first staged in Derry, Northern Ireland, and then in Mostar, Bosnia and Herzegovina. There are parallels between the two cities, both of which bear the scars of civil war. “Both cities have different communities, mainly on different sides of a river,” Pašović told *The Guardian* in 2013.¹¹ “And although there is peace in both cities, the process of integration and bringing communities together has been awfully slow.” *The Conquest of Happiness*, with dozens of artists from Northern Ireland and the Balkans, addressed this issue. The show hinges on a central question posed by the philosopher Bertrand Russell: how can people deserve happiness? In Derry, where many Catholics and Protestants still don’t live in harmony, the show premiered on the International Day of Peace. Later, *The Conquest of Happiness* was staged near the reconstructed Stari Most bridge in Mostar.

The theater production zoomed in on several low points in recent (20th and 21st century) world history. But as Pašović reminds us: “Russell says that the world is horrible, horrible, horrible. We have to face that.” Echoes of *Sarajevo Red Line*. “We shouldn’t kid ourselves, ignore the horrors in the world, the ability of people to be devils. Those who are aware of this, can rebuild. Being critical enables you to heal and improve things.”

¹¹ | McDonald, H. (1 juli 2013). Bosnische regisseur Haris Pašović ziet parallellen tussen Derry and Mostar, *The Guardian*. www.theguardian.com/stage/2013/jul/01/haris-pasovic-conquest-of-happiness.

¹⁰ | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović: Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. <http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915-1-haris-pasovic>.

¹¹ | McDonald, H. (1 July 2013). Bosnian director Haris Pašović sees parallels between Derry and Mostar, *The Guardian*. www.theguardian.com/stage/2013/jul/01/haris-pasovic-conquest-of-happiness.

Het eindpunt van *Sarajevo Red Line*.

FOTO: WOJTEK

The end of *Sarajevo Red Line*.

PHOTO: WOJTEK

oorlogssituaties mogen tonen, vindt hij. “Wij hebben tijdens de oorlog bewezen hoe belangrijk kunst is. Wat er toen is gebeurd, de grote belangstelling van de mensen, heeft denk ik geen gepaste weerklank gekregen in de jaren na de oorlog. Het werd opgemerkt, maar er is te weinig mee gedaan. Kunstenaars zouden meer lef moeten hebben en meer verantwoordelijkheid moeten tonen. Wat gebeurt er in Syrië, Irak? Er worden dingen gedaan, maar er gebeurt niet genoeg. Dat is frustrerend. Ik huil erom en bekritiseer het.” ◀

The cast, made up of performers of various religious and cultural backgrounds, set a good example. The fact that these people, who used to be in conflict with each other, were now cooperating, was what Bala called “an act of reconciliation”.

Resonance

Pašović has created socially relevant art, and will continue to do so. He just finished the script for *I come from Srebrenica too*. This production centers on Fikret Hodžić, a famous TV presenter in Bosnia and Herzegovina. “He’s a friend of mine, born in Srebrenica. He was nine when Srebrenica fell. His father was killed and his remains still have not been recovered. There are so many cases. At least a thousand people have yet to be located. There are so many questions, there is so much frustration and anger. That’s what this new production is about.”

Pašović is hooked on war and peace. He feels fellow artists could show more of an interest and commitment to wartime situations. “We have proven how important art in wartime is. What happened then, the great interest people showed back then, has not had appropriate resonance since the war. People noticed it, but didn’t take it to heart. Artists should have more guts and take more responsibility. Look at what is going on in Syria, in Iraq. There are a few initiatives, but not nearly enough. That’s frustrating. I cry over it and I condemn it.” ◀ Translated from Dutch by Mischa Hoyinck

Auteurs / authors

Marina Ajduković

Prof. dr. Marina Ajduković bekleedt de leerstoel van het Institute for Social Work en hoofd van het doctoraalprogramma *Sociaal Werk en Sociaal Beleid* van de universiteit van Zagreb, Kroatië. Van 1992 tot 1998 was ze betrokken bij de psychosociale hulpverlening aan door de oorlog getraumatiseerde vluchtelingen. Ze werd aangesteld als adviseur voor UNICEF, Catholic Relief Services, het internationale Rode Kruis, de Norwegian People’s Aid en andere internationale organisaties die kinderen hielpen die tijdens de oorlog in Bosnië en Herzegovina, Kosovo, Albanië en Macedonië

getraumatiseerd waren geraakt. Na de oorlog begeleidde ze cliënten met oorlogstrauma’s in een gespecialiseerd behandelcentrum. Ze is medeoprichtster van de NGO Society for Psychological Assistance, een gerenommeerde regionale hulpverleningsorganisatie. Op dit moment doet ze onderzoek en geeft therapieën op het gebied van huiselijk geweld en pleegzorg voor getraumatiseerde kinderen en jongeren. Haar interessegebieden zijn huiselijk geweld, de langetermijngevolgen van oorlogstrauma’s en de invloed van oorlog op getraumatiseerde cliënten en hulpverleners.

Contact: marina@dpp.hr

Prof. dr. Marina Ajduković is the Chair for Social Work and head of the Doctoral program in Social Work and Social Policy at the University of Zagreb. From 1992 to 1998 she was involved in providing psychosocial assistance to refugees traumatised by war. She was engaged as a consultant to UNICEF, Catholic Relief Services, Red Cross Federation, Norwegian Peoples Aid and other international organizations helping children traumatised during the war in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Albania and Macedonia. In the postwar period she worked with war-traumatized clients in the community counselling centre. She is a founding member of the NGO Society for Psychological Assistance, a distinguished regional professional organization. Currently she is doing research and provides treatment in the area of domestic violence and out-of-home care for traumatised children and youth. Her research interests include domestic violence, long term consequences of war traumatisation, impact of war on traumatised clients and on professionals.

Contact: marina@dpp.hr

Andries van den Broek

Dr. Andries van den Broek is geboren in Rotterdam. Hij studeerde politicologie en politieke filosofie in Rotterdam en Hull, werkte bij het voormalige Peace Research Centre in Nijmegen en promoveerde in de sociologie in Tilburg. In zijn proefschrift onderzocht hij de toepasbaarheid van het begrip ‘generaties’ op maatschappelijk niveau, waar hij nogal sceptisch tegenover staat (“de verraderlijke charme”). Al bijna twintig jaar werkt hij nu bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, waar hij onder andere rapporten uitbracht over

(vrije)tijdsbesteding en de deelname aan culturele activiteiten door de Nederlandse bevolking. De belangrijkste culturele activiteit in zijn eigen vrije tijd is het bespelen van de accordeon in een folkpunk-band.

Contact: a.van.den.broek@scp.nl

Dr. Andries van den Broek is born in Rotterdam. He studied politics and political philosophy in Rotterdam and Hull, worked at the former Peace Research Centre in Nijmegen and took his PhD. in sociology in Tilburg. His thesis tested the applicability of the concept of generations at a societal level, of which he is rather sceptical (“a treacherous charm”). For almost two decades now he has worked at the Netherlands Institute for Social Research (Sociaal en Cultureel Planbureau), where he reports on (leisure) time and cultural participation of the Dutch population. The main cultural activity in his own leisure time is playing the accordion in a folkpunk band.

Contact: a.van.den.broek@scp.nl

FOTO/PHOTO: SCP

Rosemarie Buikema

Prof. dr. Rosemarie Buikema is hoogleraar Kunst, Cultuur en Diversiteit aan de Universiteit Utrecht. Ze leidt de onderzoeksgroep Cultures, Citizenship and Human Rights aan de Universiteit Utrecht en het Genderstudies Programma en is hoofd van de Netherlands Research School of Genderstudies (NOG). Op dit moment doet ze onderzoek naar de rol van de kunsten in politieke overgangprocessen. Delen van dat onderzoeksproject worden onder andere gepubliceerd in *Journal of Memory Studies*, *Journal of English Studies*, *Interventions. International Journal of*

Prof. dr. Rosemarie Buikema is professor of Art, Culture and Diversity at Utrecht University (UU). She chairs the UU Research Area Cultures, Citizenship and Human Rights as well as the UU Genderstudies program and directs the Netherlands Research School of Genderstudies. Her current research concerns the role of the arts in processes of political transition. Parts of that research project are published in *Journal of Memory Studies*, *Journal of English Studies*, *Interventions. International Journal of Postcolonial Studies* and *European Journal of Women's Studies* among others. She published extensively on feminist and postcolonial studies and recently co-edited *Doing Gender in Media, Arts and Culture* (Routledge, 2009) and *Researching Differently* (Routledge, 2011).

Contact: r.l.buikema@uu.nl

Postcolonial Studies en *European Journal of Women's Studies*. Van haar hand is veel verschenen over feminisme en postkolonialisme en ze heeft onlangs als redacteur meegewerkt aan *Doing Gender in Media, Arts and Culture* (Routledge, 2009) en *Researching Differently* (Routledge 2011).

Contact: r.l.buikema@uu.nl

Esther Captain

Dr. Esther Captain is historica en hoofd onderzoek bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Tevens is ze als onderzoekster verbonden aan het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, het NIOD. Captain heeft als programmadirecteur aan de Universiteit Utrecht gewerkt, en als postdoc aan de Universiteit van Amsterdam. Ze was Visiting Fellow bij het Rutgers Center for Historical Analysis van Rutgers University in de VS en deelnemer aan de workshop van de National Endowment of the Humanities 'History and Commemoration: Legacies of the Pacific War' bij

Dr. Esther Captain is a historian and head of research at the National Committee for 4 and 5 May. She is also an associated researcher at the Institute for War, Holocaust and Genocide Studies NIOD. Captain has been working as a program director at Utrecht University and as a postdoctoral researcher at the University of Amsterdam. She has been a visiting fellow at the Rutgers Center for Historical Analysis of Rutgers University in the United States and a participant in the National Endowment of the Humanities workshop 'History and Commemoration: Legacies of the Pacific War' at the East-West Center of the University of Hawai'i. Esther Captain has published extensively on the legacy of the Second World War, memory and heritage studies and postcolonial history. She is one of the conveners of this conference. Contact: esther.captain@4en5mei.nl

het East-West Center van de University of Hawai'i. Esther Captain heeft veel publicaties op haar naam staan over de nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog, memory- en erfgoedstudies en postkoloniale geschiedenis, waaronder *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010). Zij is een van de organisatoren van dit congres.

Contact: esther.captain@4en5mei.nl

FOTO/PHOTO:
SUZANNE LIEM

Maarten Dallinga

Maarten Dallinga MSc is freelance journalist (redacteur en radionieuwslezer) en socioloog. Hij liep stage bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei en deed onderzoek naar de link tussen vrijheid en privacyschending en de vraag of dit thema aandacht zou moeten krijgen op 5 mei. Dallinga voltooide de master Vraagstukken van Beleid en Organisatie aan de Universiteit Utrecht. Met het essay 'Het verzet is nog steeds broodnodig' won hij in 2013 de essaywedstrijd georganiseerd door het Nationaal Comité 4 en 5 mei, de Universiteit Utrecht en het AD. Als journalist werkt hij onder meer voor ANP, BNN, EO, NOS en RTV Utrecht.

Contact: maarten@maartendallinga.nl

Maarten Dallinga MSc is a freelance journalist (copyeditor and radio newscaster) and a sociologist. During his apprenticeship at the National Committee for 4 and 5 May he did research on the connection between freedom and the violation of privacy and the question whether this topic ought to be addressed on 5 May. Dallinga graduated from the master Issues of Policy and Organization at Utrecht University. His essay 'The Resistance is still much-needed' won the Essay Competition 2013 organized by the National Committee for 4 and 5 May, Utrecht University and the Dutch newspaper Algemeen Dagblad. As a journalist he works for ANP, BNN, EO, NOS, RTV Utrecht and others.

Contact: maarten@maartendallinga.nl

FOTO/PHOTO:
ANGELIEK DE JONGE

Rolf Kleber

Prof. dr. Rolf J. Kleber is hoogleraar Psychotraumatologie bij de afdeling Klinische en Gezondheidspsychologie aan de Universiteit Utrecht en houder van de leerstoel Psychotraumatologie bij de Arq Psychotrauma Expert Group in Nederland. Hij heeft bij de University of California-Irvine gewerkt, de Radboud Universiteit Nijmegen, het Nederlands Instituut van Psychologen en de Wageningen University. Van 1998 tot 2005 was hij hoogleraar Traumatologie aan Tilburg University. Hij heeft diverse onderzoeken uitgevoerd en begeleid naar de langetermijneffecten van de Tweede Wereldoorlog, traumatische ervaringen op de werkplek, de invloed van rampen, de resultaten van psychotherapie, trauma's bij kinderen en de gezondheid van vluchtelingen en immigranten in Nederland en andere landen.

Contact: r.kleber@uu.nl

Prof. dr. Rolf J. Kleber is Professor of Psychotraumatology at the Department of Clinical and Health Psychology at Utrecht University and Senior Professor/head of research at Arq Psychotrauma Expert Group, The Netherlands. He has worked at the University of California, Irvine, the Radboud University Nijmegen, the Dutch Institute of Psychologists and Wageningen University. From 1998 to 2005 he was Professor of Psychotraumatology at Tilburg University. He conducted and supervised several studies about the late effects of the Second World War, traumatic experiences in the workplace, the impact of disasters, psychotherapy outcomes, trauma in children, and the health of refugees and immigrants in the Netherlands and other countries.

Contact: r.kleber@uu.nl

Trudy Mooren

Dr. Trudy Mooren werkt als klinisch psychologe en senior onderzoeker bij Stichting Centrum '45, het landelijk diagnose- en behandelcentrum voor psychotraumatische stress in Nederland. Zij coördineert het programma voor gezinnen na traumatische gebeurtenissen. Daarvoor implementeert, doceert en onderzoekt ze de effecten van de Mentalization-Based Multifamily Approach. Ze is een geregistreerde CBT-, EMDR- en gezinstherapeut en bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) en de European Society of Traumatic Stress Studies (ESTSS). Ze publiceert over haar werk.

Dr. Trudy Mooren works as a clinical psychologist and senior researcher in Foundation Center '45, national institute for specialised diagnostics and treatment of psycho-traumatic stress in the Netherlands. She coordinates the program for families after traumatic events. This involves the implementation, training and study of the effects of Mentalization-Based Multifamily Approach. She is a licensed CBT, EMDR and family therapist and board member of the Dutch Association of Psychotrauma (NtVP) and the European Society of Traumatic Stress Studies (ESTSS) and publishes about her work. She is one of the conveners of this conference.

Contact: t.mooren@centrum45.nl

Zij is een van de organisatoren van dit congres.

Contact: t.mooren@centrum45.nl

Haris Pašović

Prof. dr. Haris Pašović is een Bosnische theater- en filmmaker. In de loop van zijn rijke carrière is hij ook toneelschrijver, producent, choreograaf, performer en ontwerper geweest. Tot zijn laatste werken behoren onder andere *The Conquest of Happiness* en *Europe Today*, internationaal toegejuichte theaterproducties. Hij heeft met talloze kunstenaars gewerkt, onder wie Susan Sontag en Peter Brook. Hij is artistiek leider van de East West Theatre Company in Sarajevo, waar hij ook woont. Hij heeft een vaste aanstelling als hoogleraar Regie aan de Academy of Performing Arts in Sarajevo. Daarnaast geeft hij les aan de Bled School of Management in Slovenië en de Academy of Arts in Novi Sad in Servië.

Prof. dr. Haris Pašović is a Bosnian theatre and film director. Over the course of his wide-ranging career, he has also worked as a playwright, producer, choreographer, performer, and designer. His latest works include *The Conquest of Happiness* and *Europe Today*, internationally acclaimed theatre productions. He has collaborated with numerous artists, including Susan Sontag and Peter Brook. He is the artistic leader of the East West Theatre Company in Sarajevo, where he lives. He is a tenured Professor of Directing at the Academy of Performing Arts in Sarajevo. He also teaches at the Bled School of Management, Slovenia and Academy of Arts in Novi Sad, Serbia.

Contact: haris@eastwest.ba

Hij heeft een vaste aanstelling als hoogleraar Regie aan de Academy of Performing Arts in Sarajevo. Daarnaast geeft hij les aan de Bled School of Management in Slovenië en de Academy of Arts in Novi Sad in Servië.

Contact: haris@eastwest.ba

FOTO/PHOTO:

SIMON MURPHY

Maggie Schauer

Dr. Maggie Schauer, directeur van het Center of Excellence for Psychotraumatology bij de Universiteit van Konstanz in Duitsland, heeft haar sporen verdiend zowel op onderzoeksgebied als in de klinische omgeving, met haar werk voor overlevenden van ernstige trauma's. Ze heeft bijzonder veel ervaring in het werken met slachtoffers van oorlogen, genocide en foltering in landen waar georganiseerd geweld heeft plaatsgevonden. Dr. Schauer is medeoprichtster en bestuurslid van de NGO Vivo (www.vivo.org), een federatie die zich bezighoudt met het verwerken en voorkomen van traumatische stress en de gevolgen ervan in het individu, het gezin en de gemeenschap, met als doel het waarborgen van de rechten en waardigheid van mensen die door geweld en conflicten worden getroffen.

Contact:

maggie.schauer@uni-konstanz.de

Dr. Maggie Schauer, director of the Center of Excellence for Psychotraumatology at the University of Konstanz, Germany, has achievements in both research and clinical settings in her work for survivors of severe trauma. She has extensive experience working with victims of war, genocide and torture within countries in the aftermath of organized violence. Dr. Schauer is a founding and board member of the NGO Vivo (www.vivo.org), an alliance that works to overcome and prevent traumatic stress and its consequences within the individual, the family, and the community, safeguarding the rights and dignity of people affected by violence and conflict.

Contact: maggie.schauer@uni-konstanz.de

Jay Winter

Prof. dr. Jay Winter, Charles J. Stille Professor of History aan de Yale University, bestudeert als historicus het Europa van de twintigste eeuw, met name de Eerste Wereldoorlog. Hij ontving zijn PhD en DLitt aan de University van Cambridge, waar hij van 1979 tot 2001 als Fellow of Pembroke College doceerde. Hij won een Emmy Award als coproducent van de acht uur durende BBC/PBC-televisieserie *The Great War and the shaping of the twentieth century* (1996). Hij is een van de oprichters van het onderzoekscentrum van het Historial de la Grande Guerre, het internationale oorlogsmuseum in Péronne in de Somme in Frankrijk. Hij is de auteur van *Sites of memory, sites of mourning* (Cambridge University Press, 1995) en hoofdredacteur van de driedelige *Cambridge history of the First World War*, uitgebracht in het Frans in 2013 en in het Engels in 2014.

Contact: jay.winter@yale.edu

Prof. dr. Jay Winter, Charles J. Stille Professor of History at Yale University in the United States, is an historian of twentieth century Europe, focusing in particular on the First World War. He received his PhD and DLitt degrees from the University of Cambridge, where he taught as a Fellow of Pembroke College from 1979 to 2001. He won an Emmy award as co-producer of the BBC/PBS eight-hour television series *The Great War and the shaping of the twentieth century* (1996). He is a founder of the research centre of the Historial de la grande guerre, the international museum of the war in Péronne, Somme, France. He is the author of *Sites of memory, sites of mourning* (Cambridge University Press, 1995), and editor-in-chief of the three-volume *Cambridge history of the First World War*, published in French in 2013 and in English in 2014.

Contact: jay.winter@yale.edu

FOTO/PHOTO:

THE YALE HERALD

Welke invloed heeft oorlog op gezinnen en volgende generaties?
Welke impact hebben individuele en familie verhalen op de collectieve herinnering?
Welke impact heeft geschiedenis op individuele en familieherinneringen?

Op het internationale symposium 'Family, Generations and War' kwamen historici, psychologen, sociologen, museumprofessionals, journalisten en documentairemakers samen om over bovenstaande vragen van gedachten te wisselen. Prof. dr. Jay Winter opende met een keynote-lezing over stilte als taal van herinnering en de rol van familiegeheimen. In deze congresbundel zijn bijdragen bijeengebracht van Marina Ajduković, Rosemarie Buikema, Rolf Kleber, Haris Pašović, Maggie Schauer en Jay Winter.

Redactie

Esther Captain is historica en hoofd onderzoek bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei.
Trudy Mooren is klinisch psychologe en senior onderzoeker bij Stichting Centrum '45.

How does war influence family and further generations?
How do individual and family narratives impact societal memory?
How does history impact individual and family memories?

At the international symposium 'Family, Generations and War' historians, psychologists, sociologists, museum professionals, journalists and filmmakers gathered together to discuss these questions. Prof. dr. Jay Winter opened the conference with a keynote lecture on silence as a language of memory and the role of family secrets. The lectures by Marina Ajduković, Rosemarie Buikema, Rolf Kleber, Haris Pašović, Maggie Schauer and Jay Winter are collected in this volume.

Editors

Esther Captain is a historian and head of research at the National Committee for 4 and 5 May.
Trudy Mooren works as a clinical psychologist and senior researcher in Foundation Centrum '45.

